

Ο Χώρος και το Δικαίωμα στην πόλη στο έργο του Λεφέβρ

Διπλωματική εργασία του Ταντή Σάββα (Α.Μ. 1117Μ050)

Επιβλέπων Καθηγητής: Γιώργος Φουρτούνης
Σταύρος Σταυρίδης
Νίκος Φούφας

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ & ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΣΧΟΛΗ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ & ΙΣΤΟΡΙΑΣ
Π.Μ.Σ «ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ & ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ»

Table of Contents

Προοίμιο	4
1. Η Παραγωγή του Χώρου	9
1.1. Η τρισδιάστατη διαλεκτική	9
1.2. Η σχέση της γνώσης και της εξουσίας	13
1.3. Ο χρόνος σε συνάρτηση με τον χώρο	21
1.4. Ο (κοινωνικός) χώρος είναι (κοινωνικό) προϊόν	25
1.5. Γλώσσα και χώρος	29
1.6. Η φαινομενολογική επίδραση στην παραγωγή του χώρου	33
1.7. Αντί- επιλόγου: Μεταφιλοσοφία	38
2. Δικαίωμα στην Πόλη	42
2.1. Εισαγωγή	42
2.2. Το αστικό	44
2.3. Κατοικείν	46
2.4. Η Πόλη ως έργο και τα διανοητικά διανοίγματα	49
2.5. Καθημερινή ζωή	56
Επίλογος	60
Βιβλιογραφία	66

Ευχαριστίες

Αυτή η εργασία είναι αφιερωμένη στα άτομα που με βοήθησαν σε όλη τη διάρκεια των φοιτητικών μου χρόνων. Νιώθω αρκετά τυχερός που δίπλα μου έχω ανθρώπους που μπορώ να αποκαλώ φίλους και που ζυμωθήκαμε μαζί μέσα από ατελείωτες συζητήσεις. Θέλω λοιπόν να ευχαριστήσω τον Γιώργο Προδρόμου, τον Αλέξη- Διομήδη Ιωαννίδη, τον Αθανάσιο Μπάνο και τον Αντώνη Μπεκιάρη.

Προοίμιο

Η παγκόσμια χρηματοπιστωτική κρίση έθεσε σοβαρά ζητήματα οικονομικής αναδιάρθρωσης, ρυθμιστικής αναδιοργάνωσης, δημιουργώντας κύματα κοινωνικοπολιτικών συγκρούσεων μέσω των πόλεων στις πόλεις σε όλο τον κόσμο. Έχει επίσης δώσει νέα ώθηση στους Επίσης, σε αυτό το πλαίσιο προωθήθηκαν νέοι αγώνες των αστικών κοινωνικών κινημάτων που τονίζουν την αδικία, την καταστροφικότητα και τη μη βιωσιμότητα των καπιταλιστικών μορφών αστικοποίησης. Τα μεγαλύτερα προβλήματα που αντιμετωπίζει σήμερα ο πλανήτης μας δεν έχουν να κάνουν μόνο με τις γεωπολιτικές συγκρούσεις και με τις παγκόσμιες οικονομικές κρίσεις. Τα μεγαλύτερα προβλήματα παρασκευάζονται στα μητροπολιτικά κέντρα, όπως μας δείχνει η εξέγερση των Γαλλικών προαστίων το 2005. Αρκετοί είναι οι φιλόσοφοι που τάσσονται κατά της νεοφιλελεύθερης οργάνωσης των πόλεων και των ζώων μας: Ο Αλαίν Μπαντιού που υποστηρίζει τους «χωρίς χαρτιά»¹ αποκηρύσσοντας τον νεοφιλευθερισμό και τον Μπουρντιέ που υποστηρίζει το δικαίωμα στην πόλη ενάντια στον νέο-ρατσισμό². Ο κόσμος ο οποίος βιώνουμε στο σήμερα, Ο σημερινός κόσμος, είναι ένας κόσμος σε ίλιγγο. Είναι ένας κόσμος ο οποίος Κατακλύζεται από τεχνολογική διαμεσολάβηση, που συγχωνεύει την καθημερινή ζωή με αφαιρετικότητα και πολυπλοκότητα. Το μέλλον μας απαιτεί απο-απολίθωση, μια χειραφέτηση βασισμένη σε μια οικουμενική πολιτική που φτιάχνεται από τις ανάγκες του κάθε ανθρώπου και διασταυρώνεται με τη φυλή, την ικανότητα, την οικονομική κατάσταση και τη γεωγραφική θέση. Η συστημική σκέψη και η δομική ανάλυση έχουν παραγκωνιστεί κατά πολύ, δίνοντας χώρο σε αξιοθαύμαστους αλλά ανεπαρκείς αγώνες, που περιορίζονται σε σταθερές τοποθεσίες και κατακερματισμένες εξεγέρσεις. Ενώ ο νεοκαπιταλισμός νοείται ως μια πολύπλοκη και συνεχώς επεκτεινόμενη ολότητα, πολλά εν δυνάμει χειραφετικά χειραφετητικά και αντικαπιταλιστικά πρότζεκτ εγχειρήματα δειλιάζουν να κάνουν τη μετάβαση προς το οικουμενικό, αφού

¹ Κίνημα μεταναστών χωρίς τις κατάλληλες άδειες για εργασία ή αναγνώριση στη Γαλλία.

² Alain Badiou, *Ethic*, μτφρ. P. Hallward, Verso, Λονδίνο 2001 [1998], σ. 96-105, και Pierre Bourdieu, *Acts of resistance: Against the tyranny of the Market*, μτφρ. R. Nice, The new Press, Νέα Υόρκη 1998.

αντιστέκονται στις οραματικές πολιτικές μεγάλης κλίμακας στα οράματα που προωθούν πολιτικές μεγάλης κλίμακας καταδικάζοντάς τα ως αναγκαίους φορείς καταπίεσης πως αναγκαστικά επιφέρουν νέες μορφές καταπίεσης στην προσπάθειά τους να επιλύσουν τις προηγούμενες. Μια τέτοια Αυτή η αντίληψη θεωρεί το οικουμενικό ως απόλυτο και συνεπώς παράγει μια εξαρθρωτική αποσύνδεση μεταξύ αυτού που προσπαθούμε να καθαιρέσουμε και των στρατηγικών που αναπτύσσουμε για να του αντιταχούμε με σκοπό να το καθαιρέσουμε.

Για να μπορέσουμε να συγκροτήσουμε μια κριτική θεωρία που να εναντιώνεται στις συνθήκες διαβίωσης μας και τον κατακερματισμό της ζωής μας, απαιτείται μια ιστορική προοπτική ικανή να διατυπώσει παράλληλα τις χωρικές μορφές με τις κοινωνικές σχέσεις που υπάρχουν στα διάφορα επίπεδα της νέας παγκόσμιας πραγματικότητάς μας - από το καθημερινό, δια μέσου του αστικού έως το παγκόσμιο. Χρειάζεται να περάσουμε μέσα από αυτά τα επίπεδα ανάλυσης για να κατανοήσουμε τις επαναστατικές ενέργειες και τις διαμεσολαβήσεις που θέτουν προς τις αναδυόμενες σχέσεις που δημιουργούνται μεταξύ των πόλεων και της παγκόσμιας τάξης.

Η παρούσα εργασία καταπιάνεται με ένα κεντρικό ερώτημα, καθότι δύσκολο να απαντηθεί στην ευρύτητά του, δεν επιδιώκει να το εξαντλήσει: *Μπορούμε να σκεφτούμε μια διαφορετική οργάνωση της πόλης και της καθημερινής μας ζωής έξω και πέρα από τις επιταγές του κράτους και της αλλοτρίωσης του καπιταλιστικού συστήματος;* Στην προσπάθειά μας να ανιχνεύσουμε προοπτικές για την κατασκευή νέων λογικών που να επιτρέπουν κάτι τέτοιο είναι σχεδόν αδύνατο να μην αναδύεται στο μυαλό μας ο Ανρί Λεφέβρ, δεδομένου του τρόπου που επεξεργάστηκε αυτούς τους όρους μέσα σε ένα εύκαμπτο έργο, βασισμένο στην ιδιοσυγκρασιακή μαρξιστική σκέψη με σκοπό την επαναστατική μεταμόρφωση του δικού του χρόνου και χώρου. Κάθε προσπάθεια που επιδιώκει να ανιχνεύσει τις προοπτικές συγκρότησης νέων μορφών λογικής που να καταπιάνονται με αυτό το εγχείρημα κουβαλάει αναγκαστικά το θεωρητικό στίγμα που άφησε ο Ανρί Λεβέβρ, δεδομένου ότι επεξεργάστηκε εκτενώς αυτή τη μορφή *σκέψης* μέσα στο εύκαμπτο περιβάλλον του έργου του, το οποίο βασίζεται στην ιδιοσυγκρασιακή μαρξιστική σκέψη και θέτει ως σκοπό του την επαναστατική μεταμόρφωση του δικού του χρόνου και χώρου. Αρκετοί σημαντικοί στοχαστές ασχολούνται με την πόλη και τις δομές της, ωστόσο οι θεωρήσεις του Λεφέβρ πάνω σ' αυτά τα ζητήματα παραμένουν καίριες. Επιλέξαμε συνεπώς να ασχοληθούμε με το έργο του κυρίως για δύο λόγους: Πρώτον, το αστικό του όραμα παραμένει σχετικό για τον σημερινό κόσμο παρά τις όποιες

μεταμορφώσεις έχουν επέλθει στην αστική ζωή και τις δομές της. Δεύτερον, μέσω των κειμένων του για το αστικό εγείρει ερωτήματα σχετικά με την εννοιολόγηση της πόλης, τα δικαιώματα των κατοίκων της, την καθημερινότητα και για την ερμηνεία του χρόνου και του χώρου. Η παρούσα εργασία επιχειρεί να παρουσιάσει αυτόν τον ορίζοντα που θέλει να διανοίξει ο Λεφέβρ μέσα από την εννοιολόγηση του χώρου και του χρόνου, να εξετάσει τα ζητήματα της πόλης, του αστικού, και της καθημερινότητας, καθώς δεν μπορεί να γίνει κατανοητός αν δεν παρθούν υπόψη τα πολλά διαφορετικά επίπεδα.

Για πάνω από εξήντα χρόνια, ο Λεφέβρ ενασχολήθηκε συστηματικά με μια ευρεία γκάμα θεμάτων: τη λογοτεχνία, τη γλώσσα, την ιστορία, τη φιλοσοφία, τον μαρξισμό, την αγροτική και αστική κοινωνιολογία, τον χώρο, τον χρόνο, την καθημερινή ζωή και τον σύγχρονο κόσμο. Η πολιτική και διανοητική του συνείδηση διαμορφώθηκαν από την εμπειρία του Πρώτου Παγκόσμιου Πολέμου και από τη Ρωσική Επανάσταση. Η δίνη που του προκάλεσε ο πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος, τον οδήγησε στο συμπέρασμα που ορίζει πως η διανόηση έχει πλέον μετασηματιστεί με ανεπανόρθωτο τρόπο: «στις αρχές του 1910, ένας συγκεκριμένος χώρος καταστράφηκε. Ήταν ο χώρος της κοινής λογικής, της γνώσης (*savoir*), της κοινωνικής πρακτικής, της πολιτικής εξουσίας, ένας χώρος που ενσωματώνεται στον καθημερινό λόγο, όπως και στην αφηρημένη σκέψη, ως περιβάλλον και κανάλι επικοινωνίας.... Ο ευκλείδειος χώρος και ο χώρος της προοπτικής εξαφανίστηκαν ως συστήματα αναφοράς, μαζί με άλλες πρώην «κοινές θέσεις» όπως η πόλη, η ιστορία, η πατρότητα, το τονικό σύστημα της μουσικής, η παραδοσιακή ηθική και ούτω καθεξής. Αυτή ήταν μια πραγματικά κρίσιμη στιγμή»³.

Τα κείμενα του Λεφέβρ την δεκαετία του 70' είχαν ήδη γίνει ευρέως γνωστά, καθώς συμμετείχε στον θεωρητικό διάλογο που ενέταξε τον πρώιμο Χέγκελ στις Γαλλικές συζητήσεις και ανέπτυξε τον αρχικό του ετερόδοξο μαρξισμό μέσα από μια σειρά κριτικών συζητήσεων με τη Γαλλική φαινομενολογία. Οι πιο διάσημες του συνεισφορές αφορούν την κριτική για την καθημερινή ζωή, οι μελέτες της αστικοποίησης και η θεωρία κράτους. Η σκέψη του κατάφερε να προβληματοποιήσει την έννοια του χώρου πέραν του θεωρητικού πεδίου της γεωγραφίας, ενημερώνοντας αυτή τη συζήτηση προς φιλοσοφικές, κοινωνιολογικές και ιστορικές κατευθύνσεις.

³ Henry Lefebvre, *Production of space*, μτφρ. Donald Nicholson-Smith, Basil Blackwell, Οξφόρδη Η.Β., 1991, σ. 25.

Η σημασία της θεωρίας του για την παραγωγή του χώρου έγκειται, κυρίως, στο γεγονός ότι ενσωματώνει συστηματικά τις κατηγορίες της πόλης και του χώρου σε μια ενιαία ολοκληρωμένη θεωρία που επιτρέπει την κατανόηση και την ανάλυση των χωρικών διαδικασιών σε διαφορετικά επίπεδα.

Η θεωρία του Λεφέβρ εισήχθηκε σε ποικίλα θεωρητικά και ακαδημαϊκά πεδία, όπως για παράδειγμα στον τομέα της αρχιτεκτονικής, της πολεοδομίας και της γεωγραφίας, αναδεικνύοντας τη σκέψη του ως αστερισμό που διατέμνει τις κριτικές θεωρήσεις αυτών των κλάδων έρευνας⁴. Ωστόσο, επιδιώκοντας να ανασυγκροτήσουν τη σκέψη του Λεφέβρ δεν έχουν καταφέρει να εντάξουν το εύρος των φιλοσοφικών του συζητήσεων στο ακαδημαϊκό τους πεδίο, ιδίως όσον αφορά το έργο του *Παραγωγή του χώρου* (1974). Η παρούσα διπλωματική σκοπεύει να αναδείξει την φιλοσοφική συγκρότηση που υπάρχει στο έργο του Λεφέβρ, να αποσαφηνίσει τα διαμορφωτικά στοιχεία της βασικής δομής του και να ξεκαθαρίσει τις θεμελιώδεις αρχές της επιστημολογίας του, με βάση μια περιεκτική ανάλυση και ανακατασκευής της θεωρίας του για την παραγωγή του χώρου. Για να τεθεί μια συζήτηση περί της έννοιας του χώρου πρέπει απαραίτητως να αναφερθούμε σε αυτή τη δύναμη που καταλαμβάνει τον χώρο και τους τρόπους δια τους οποίους δρα αυτή η δύναμη. Πρέπει, επίσης, να αποσαφηνίσουμε το χρονικό πλαίσιο εντός του οποίου λαμβάνει χώρα αυτή η κατάληψη του χώρου. Όταν αναφερόμαστε στον χρόνο, πρέπει, να εποπτεύσουμε τι κινείται ή αλλάζει μέσα σ' αυτόν. Στη Λεφεβρική θεωρία, όταν αντιλαμβανομάστε τον χώρο και τον χρόνο με απομονωμένο τρόπο τότε τους καθιστούμε αφαιρετικούς. Συνεπώς, στο πνεύμα της προσέγγισής του, θα επιδιώξουμε να δούμε την κοινωνική πλασίωση του χώρου και του χρόνου.

Η εργασία αυτή αποτελείται από δύο κύρια μέρη: το πρώτο μέρος θα αφορά τον χώρο ως παραγωγική δύναμη. Η κυρίαρχη κατανόηση του χώρου, πριν την έλευση της Λεφεβρικής θεώρησης, τον έθετε ως ανεξάρτητη υλική πραγματικότητα, δηλαδή ότι υπάρχει εν εαυτώ. Ενάντια σ' αυτή την άποψη, χρησιμοποιώντας την έννοια της παραγωγής του χώρου, ο Λεφέβρ θέτει μια θεωρία που κατανοεί τον χώρο ως θεμελιωδώς συνδεδεμένο με την κοινωνική πραγματικότητα, για να καταλήξει στη ταυτολογική του θέση που ορίζει πως ο ([κοινωνικός] χώρος είναι ένα

⁴ Θα αναφερθούμε ενδεικτικά σε δύο πολύ σημαντικά βιβλία της ριζοσπαστικής γεωγραφικής σκέψης. Το πρώτο ανήκει στον Stuart Elden, *Understanding Henri Lefebvre: Theory and the possible*, Continuum, Λονδίνο 2004, και το δεύτερο είναι του Andy Merrifield, *Henri Lefebvre: A critical Introduction*, Routledge, Νέα Υόρκη 2006.

[κοινωνικό] προϊόν)⁵. Συνεπώς, ο χώρος «από μόνος του», ή εν εαυτώ, δεν μπορεί ποτέ να τεθεί επιστημολογικά ως θεμελιώδης αρχή, ο χώρος δεν υπάρχει «από μόνος του», αλλά παράγεται. Θα επιχειρήσουμε, λοιπόν, να διαγνώσουμε τις συνθήκες που διαμορφώνουν την τρισδιάστατη συγκρότηση του χώρου – απ’ τη μια η τριάδα της «χωρικής πρακτικής», οι «αναπαραστάσεις του χώρου» και οι «χώροι αναπαράστασης» και απ’ την άλλη το «αντιλαμβανόμενο», το «συλληφθέν» και το «βιωμένο» - καθώς και τη θεωρητική καινοτομία της Λεφεβρική σκέψης αναφορικά με τις προσλήψεις του χώρου σε σχέση με προηγούμενες αντιλήψεις, θα θέσουμε, επίσης και τις διασυνδεδεμένες διαστάσεις που τον παράγουν. Ο Λεφέβρ πάντα αναφέρεται σε τριάδες, καθώς θέλει να αποφύγει των ανταγωνισμό των διστικών φιλοσοφημάτων, που καταλήγουν πάντα στην επικράτεια του νοηματικού επίπεδου. Επιδιώκει να διατηρεί ενεργές τρεις στιγμές, διατηρώντας το πεδίο ανοιχτό, πέραν της διστικότητας. Η έννοια της παραγωγής του χώρου υποδηλώνει, ακόμη, μια παραδειγματική αλλαγή στην κοινωνιολογική αντίληψη για τη σχεσιακή εννοιολόγηση του χώρου και του χρόνου. Για την επίτευξη αυτού του στόχου θα διατρέξουμε τις θεωρήσεις των Χέγκελ, Μαρξ και Νίτσε. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι ο χώρος συμβολίζει τη ταυτοχρονικότητα και τη συγχρονική τάξη της κοινωνικής πραγματικότητας και ο χρόνος απ’ την άλλη, υποδηλώνει τη διαχρονική τάξη και επομένως την ιστορική διαδικασία της κοινωνικής παραγωγής. Κεντρικό στοιχείο της υλιστικής θεωρίας του Λεφέβρ είναι η ανθρώπινη ύπαρξη στην υλική της συγκρότηση, στον αισθησιασμό της, στην ευαισθησία και στη φαντασία της, στη σκέψη της και στις ιδεολογίες της, δηλαδή οι άνθρωποι που συνάπτουν σχέσεις μεταξύ τους μέσω των δραστηριοτήτων και των πρακτικών τους. Ο Λεφέβρ κατασκευάζει τη θεωρία του για την παραγωγή του κοινωνικού χώρου και χρόνου πάνω σ’ αυτές τις υποθέσεις. Σύμφωνα με αυτή την αντίληψη, ο χώρος και ο χρόνος δεν αποτελούν απλά υλικούς παράγοντες, αλλά ούτε μπορούν να αναχθούν σε μια κατάσταση «καθαρών», a priori εννοιών. Ο χώρος και ο χρόνος αποτελούν αναπόσπαστο στοιχείο της κοινωνικής πρακτικής. Ο Λεφέβρ λοιπόν τα αντιλαμβάνεται ως κοινωνικά, δηλαδή είναι και αποτέλεσμα αλλά και προϋπόθεση της παραγωγής της κοινωνίας. Με αυτή την έννοια, ο χώρος και ο χρόνος δεν είναι μόνο σχεσιακοί, αλλά θεμελιωδώς ιστορικοί.

Στο δεύτερο μέρος θα εξετάσουμε το ζήτημα της πόλης (ως ο κατεξοχήν χώρος των ανθρώπων). Ακολουθώντας τη σκέψη του όπως αναπτύσσεται στο βιβλίο *Δικαίωμα στην πόλη* (1968) θα επιχειρήσουμε να κατανοήσουμε τη θέση κατέχει στη θεωρία του το αστικό ζήτημα. Θα

⁵ Henry Lefebvre, *Production of space*, ο.π. σ. 26.

εξετάσουμε την καταλυτική για την πόλη διαδικασία της εκβιομηχάνισης, σε συνδυασμό με την αστικοποίηση και τη διαφορά μεταξύ της αξίας χρήσης και της ανταλλακτικής αξίας. Έπειτα θα δούμε τους τρόπους ύπαρξης του κατοικείν και την πολεοδομική παρέμβαση που ασκεί το κράτος για να εκδιώξει τους εργάτες από τα κέντρα αποφάσεων και την αλλοτρίωση που υφίσταται η καθημερινή μας ζωή. Στον αντίποδα, όμως, θα επιχειρήσουμε να ανιχνεύσουμε τι σημαίνει για τον Λεφέβρ το δικαίωμα στην πόλη και πως αντιλαμβάνεται την πόλη ως έργο. Τέλος θα προσπαθήσουμε να ιχνηλατήσουμε την έννοια της πόλης ως έργο μέσα από κάποια διανοητικά διαβήματα.

1. Η Παραγωγή του Χώρου

1.1. Η τρισδιάστατη διαλεκτική

Για τους σκοπούς κατανόησης της Λεφεβρικής θεωρίας θεωρούμε δόκιμο να ξεκινήσουμε την ανάλυσή μας από το μεθοδολογικό του πλαίσιο, καταδεικνύοντας την εννοιολογική ανασυγκρότηση που φέρνει στη διαλεκτική μέθοδο, τη θεωρία της γλώσσας και τη σχέση του με τη φαινομενολογία. Αυτές οι τρεις πτυχές της θεωρίας του, πιστεύουμε, πως μπορούν να συμβάλουν αποφασιστικά στην καλύτερη κατανόηση του έργου του και στην πληρέστερη εκτίμηση της σημαντικής και διαδοχικής θεωρίας του για την παραγωγή του χώρου. Ο Λεφέβρ υπήρξε ένας αρκετά μεθοδολογικός στοχαστής, για τον οποίο το διακύβευμα της μεθόδου συνιστά μια ζωτική αγωνία στη σκέψη του, όπου αποτελεί ένα αναπόσπαστο στοιχείο και μια συγκροτητική προϋπόθεση του κριτικού του εγχειρήματος. Προκειμένου να την κατανοήσουμε πρέπει να αρχίσουμε με τη διαλεκτική.

Η έννοια της διαλεκτικής, στο μαρξιστικό πλαίσιο, αναγνωρίζει πως η κοινωνική πραγματικότητα χαρακτηρίζεται από αντιφάσεις και δύναται να κατανοηθεί μόνο εφόσον προσληφθούν αυτές οι αντιφάσεις. Στον πυρήνα αυτής της μεθόδου βρίσκεται μια έννοια που

δύσκολα μεταφράζεται από τη γερμανική: das Aufheben (αναίρεση⁶). Το Aufheben δηλώνει, από τη μια, την άρση και από την άλλη, τη διατήρηση και τη τοποθέτηση σε ένα εννοιακά υψηλότερο επίπεδο. Σύμφωνα με τον Χέγκελ, η ταυτότητα ενός όρου μπορεί να γίνει αντιληπτή μόνο σε σχέση με το αντίθετο του, δηλαδή την αρνηση του. Παράγεται επομένως ένας τρίτος όρος, η άρση όπου αρνείται και ταυτόχρονα ενσωματώνει τους άλλους δύο, και που μπορεί να συνοψιστεί στο γνωστό σχήμα «θέση - αντίθεση - σύνθεση». Η θέση περιέχει εντός της την άρνησή της, μια άρνηση που ταυτοχρόνως την αρνείται και την ολοκληρώνει. Με βάση την εσωτερική τους σύνδεση, οι δύο αυτοί όροι ασκούν αμοιβαία επίδραση ο ένας στον άλλο και παράγουν ένα τρίτο, ο οποίος στρέφεται εναντίον του πρώτου αρνούμενος τον δεύτερο και έτσι εξαργυρώνει το περιεχόμενο του πρώτου όρου ξεπερνώντας αυτό που ήταν ατελές και περιορισμένο σε αυτό - που προοριζόταν να αρθεί. Η άρση εδώ νοείται ως συντήρηση, διατήρηση και εξίσου σημαίνει να σταματήσει να υπάρχει υπό μια συγκεκριμένη μορφή. Επομένως αυτό που αίρεται ταυτόχρονα συντηρείται, δεν εξαφανίζεται, ωστόσο χάνει την αμεσότητά του. Με άλλα λόγια αίρεται μόνο στο βαθμό που έχει ενωθεί με το αντίθετο του, σ' αυτή την πιο συγκεκριμένη έννοια, μπορεί να ονομαστεί στιγμή⁷. Στη διαλεκτική δεν είναι δυνατή η κατασκευή αδιαμφισβήτητων σχέσεων και κανόνων λογικής συσχέτισης της αλήθειας και του ψεύδους των προτάσεων, όπως θα απαιτούσε η Καρτεσιανή σκέψη που αναζητεί σαφήνεια, απλότητα και τελειοποίηση. Ενώσω η επίσημη λογική θέτει θεμελιωδώς πως καμία πρόταση δεν μπορεί ταυτόχρονα να είναι αληθινή και ψευδής ο διαλεκτικός Λεφέβρ υποστηρίζει: «Εάν εξετάσουμε το περιεχόμενο, αν υπάρχει περιεχόμενο, μια απομονωμένη πρόταση δεν είναι ούτε αληθής ούτε ψευδής. Κάθε απομονωμένη πρόταση πρέπει να ξεπεραστεί. Κάθε πρόταση με πραγματικό περιεχόμενο είναι και αληθής και ψευδής, αληθής αν υπερβαίνεται, ψευδής αν αξιώνεται ότι είναι απόλυτη»⁸. Για τον Λεφέβρ όταν μια αντίθεση αίρεται, μετασχηματίζεται· ξεπερνιέται, αλλά ταυτόχρονα διατηρείται και αναπτύσσεται περαιτέρω σε σχέση με αυτό τον διπλό προσδιορισμό⁹. Συνεπώς, η θεωρία του, όπως και η Εγελιανή, δεν διεκδικεί να θέσει τη τελική μορφή μιας ανώτερης αλήθειας. Η αντίφαση τείνει προς την επίλυσή της, όμως η επίλυση δεν καταργεί απλώς την παλιά αντίθεση, αλλά ταυτόχρονα τη διατηρεί και τη

⁶ Όπως μεταφράζεται στα ελληνικά από τον Γ. Φαράκλα, βλ. Έγελος, *Φαινομενολογία του νου*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 2015, σ. 775-6

⁷ Christian Schmid, «Henri Lefebvre's theory of the production of space: towards a three-dimensional dialectic», *Space, Difference, Everyday Life: reading Henri Lefebvre*, Routledge, NY 2008, σ. 30

⁸ Henri Lefebvre, *Dialectical Materialism*, μτφρ. J. Sturrock, Λονδίνο, Cape 1968, σ. 42

⁹ Henri Lefebvre, *Metaphilosophy*, μτφρ. David Fernbach, Λονδίνο, Verso 2016, σ.21

φέρνει σε ένα υψηλότερο επίπεδο. Η διαλεκτική εννοιακή κίνηση εάν μεταφερθεί στην ανάγνωση της ιστορίας θέτει μια δυναμική ερμηνεία της ανάπτυξής της. Η υπέρβαση (απόσπαση) σημαίνει (ιστορική) κίνηση.

Ως υλιστής, ο Λεφέβρ αντιλαμβάνεται την άρση ως πράξη, ως μια δημιουργική δραστηριότητα, ως ένα γίνεσθαι, όπου ανάμεσα στην άρνηση και στη διατήρηση υπάρχει το άνοιγμα, η δυνατότητα να υλοποιηθεί το έργο μέσω μιας δράσης. «Στην άρση υπάρχει πάντα ένας κίνδυνος, μια πιθανή αποτυχία και ταυτόχρονα μια πιθανότητα - μια υπόσχεση»¹⁰. Αυτή του η θέση έρχεται σε αντίθεση με μια ιδεαλιστική ανάγνωση του Εγκελιανού έργου, όπου η διαλεκτική κίνηση γίνεται εντός της έννοιας και επομένως μόνο στη σκέψη. Κάποιες αναγνώσεις του Εγκελιανού έργου θέτουν μια υπόρρητη τελεολογία της ιστορίας, η οποία υπερβαίνει κάθε κίνδυνο, κάθε αποτυχία και κάθε πιθανότητα. Αυτή η τελεολογία ορίζεται ως το Πνεύμα¹¹ (ή Νους, με βάση τη μετάφραση του Φαράκλα). Ως εκ τούτου ο Λεφέβρ ακολουθεί τον Μαρξ, ο οποίος, κατά τη γνωστή έκφραση, αναποδογύρισε την Εγκελιανή διαλεκτική δίνοντας προτεραιότητα όχι στην ιδέα αλλά στην υλική διαδικασία της κοινωνικής παραγωγής, βάζοντάς την να κινείται με τα πόδια και όχι με το κεφάλι. Ο Λεφέβρ ασκεί επίσης κριτική στο διαλεκτικό σύστημα του Χέγκελ και πιο συγκεκριμένα στη συστηματική του φιλοσοφία που συλλαμβάνει την ροή του χρόνου, διακηρύσσοντας ότι το γίνεσθαι είναι μια κλειστή διαδικασία. Αυτή η αντίληψη εμποδίζει την απελευθέρωση του ανθρώπου επειδή τείνει να κυριαρχεί την πρακτική, και ως εκ τούτου να συνδέεται με την εξουσία ή ακόμη και να γίνει η ίδια εξουσία. Αυτή η κριτική της πρακτικής εξουσίας και της δύναμης της αφαίρεσης - της σκέψης, της γραφής και της γλώσσας - διατρέχει όλο το έργο του Λεφέβρ. Αποτελεί επίσης την βάση της εναντίωσης του για την φιλοσοφία (συμπεριλαμβανομένου της σκέψης του Καρτέσιου και του Καντ)¹².

Η διαλεκτική που εφαρμόζει εδώ ο Λεφέβρ δεν είναι δυαδική αλλά τριαδική, μια τρισδιάστατη μορφή κοινωνικής πραγματικότητας: τρεις στιγμές που αλληλεξαρτώνται διαλεκτικά

¹⁰ Henri Lefebvre, *Dialectical Materialism*, ο.π., σ. 36

¹¹ Κάποιες αναγνώσεις του εγκελιανού έργου όπως αυτή του Stephen Houlgate, προτείνουν πως το πνεύμα αποτελεί την υπέρτατη προϋπόθεση της συνείδησης, της αυτο-συνείδησης και του λόγου, ως εάν να αποτελεί ένα είδος υπερβατολογικού πεδίου. βλ. *Houlgate Stephen, Is Hegel's Phenomenology of Spirit an Essay in Transcendental Argument?*, Garden, Grist Matthew, *The Transcendental Turn*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2015, σ. 189

¹² Christian Schmid, *Space, Difference, Everyday Life...* ο.π., σ. 30-32

Η πρώτη στιγμή είναι η υλική κοινωνική πρακτική (Μαρξ) που νοείται ως η αφετηρία της ζωής και της ανάλυσης. Η δεύτερη στιγμή είναι η γλώσσα και η σκέψη (Χέγκελ) που γίνεται αντιληπτή ως αφαίρεση, ως συγκεκριμένη δύναμη και ως περιορισμός. Η τρίτη στιγμή είναι η δημιουργική, ποιητική πράξη (Νίτσε) η οποία περιλαμβάνει την ποίηση και την επιθυμία ως μορφές υπέρβασης του θανάτου¹³. Στο πλαίσιο ενός αγώνα που ξεπερνά την αντίφαση μεταξύ δουλειάς και παιχνιδιού, ο ποιητής διασώζει τον κόσμο από το θάνατο. Ωστόσο, δεν σταματάει την αναίρεση μέσα στην υπερβατικότητα και την ποίηση. Δεν μετακινείται στη μεταφυσική αλλά επιστρέφει ξανά στην πρακτική και στη δραστηριότητα. Εδώ η ανησυχία του Λεφέβρ δεν είναι καλλιτεχνική αλλά η τέχνη της καθημερινής ζωής, η ποίηση της καθημερινότητας, η τέχνη του να ζεις. Με αυτό τον τρόπο η Μαρξική λογική ενώνεται με την Νίτσεϊκή σκέψη μέσω της αιτιολόγησης του γίνεσθαι¹⁴. Η τρισδιάστατη μέθοδος της διαλεκτικής την εξωθεί, στην πραγματικότητα, προς ένα ριζικό μετασχηματισμό. Ενώ η Εγελιανή διαλεκτική (και η Μαρξική) στηρίζεται σε δύο όρους που βρίσκονται σε αντίθεση μεταξύ τους και που αίρονται μέσω ενός τρίτου όρου, η τριαδική διαλεκτική του Λεφέβρ θέτει τρεις όρους που μπορούν να γίνουν κατανοητοί ως θέσεις. Κάθε ένας από αυτούς τους όρους μπορεί να αναφέρεται στους άλλους δύο, όταν δεν σχετίζεται με τους εκάστοτε δύο άλλους τότε παραμένει ως μια απλή αφαίρεση. Αυτή η τριάδα δεν τελειώνει σε μια σύνθεση όπως στο σύστημα του Χέγκελ. Συνδέει τρεις στιγμές (ή όρους) που παραμένουν ξεχωριστές μεταξύ τους, χωρίς να συνδυάζονται σε μια σύνθεση - τρεις στιγμές που υπάρχουν σε αλληλεπίδραση, σε σύγκρουση ή σε συμμαχία μεταξύ τους¹⁵. Έτσι, οι τρεις όροι ή στιγμές αποκτούν την ίδια σημασία και ο καθένας καταλαμβάνει μια παρόμοια θέση σε σχέση με τους άλλους. Με αυτόν τον τρόπο εμφανίζεται μια νέα, τρισδιάστατη ή τριαδική εκδοχή της διαλεκτικής.

Σύμφωνα με τον Λεφέβρ ο Χέγκελ μέσω της τριάδας του «θέση - αντίθεση – σύνθεση» προσπάθησε να ερμηνεύσει την διαδικασία του γίνεσθαι και ο Μαρξ, αντίθετα, ισχυρίστηκε, αναδεικνύοντας μια άλλη πτυχή της Εγελιανής διαλεκτικής, τη τριάδα «κατάφαση - άρνηση - άρνηση της άρνησης» πως αναφέρεται στην ίδια την παραγωγή του γίνεσθαι. Ο Λεφέβρ, επομένως, παράγει τη δική του τριάδα, των τριών ξεχωριστών και ίσης αξίας αλληλοεξαρτώμενων

¹³ Αυτ., σ. 33

¹⁴ Henri Lefebvre, *Metaphilosophy*, ο.π., σ. 130

¹⁵ Henri Lefebvre, *Rhythmanalysis: Space, Time and Everyday Life*, μετ. S. Elden and G. Moore, Continuum, Νέα Υόρκη 2004, σ. 12

στιγμών που σχετίζονται μεταξύ τους σε ποικίλες σχέσεις και σύνθετες κινήσεις, όπου μια το ένα, μια το άλλο επικρατεί έναντι της άρνησης του ενός ή του άλλου. Αυτό που επιχειρεί να καταδείξει δεν είναι η δόμηση του γίνεσθαι, ούτε η παραγωγή του γίνεσθαι, αλλά η ανάλυση του γίνεσθαι. Η αναλυτική μέθοδος του επιτρέπει την ανακάλυψη ή αναγνώριση ενός νοήματος, ενός ορίζοντα του γίνεσθαι - των δυνατοτήτων, των αβεβαιοτήτων και των ευκαιριών. Με αυτό τον τρόπο ευνοείται η διαμόρφωση μιας στρατηγικής - που δεν διακατέχεται από τη βεβαιότητα επίτευξης του στόχου.

1.2. Η σχέση της γνώσης και της εξουσίας

Σ' αυτό το υποκεφάλαιο θα θέλαμε να μιλήσουμε για τη σχέση εξουσίας και γνώσης, εκθέτοντας τη θέση του Λεφέβρ όπου υποστηρίζει πως η δεύτερη κατακερματίζεται απέναντι στη λογική της πρώτης. Η γνώση για τον Λεφέβρ προϋπάρχει της κρατικής και κεφαλαιοκρατικής ιδιοποίησης της, επ' αυτού το κράτος είναι ο φορέας που μέσω της εξουσίας του παράγει ένα λόγο που νοηματοδοτεί τη γνώση και τη διαμορφώνει σύμφωνα με τους σκοπούς της εξουσίας¹⁶. Ο

¹⁶ Αυτή η θέση του Λεφέβρ διακρίνεται από τη διάσημη θεώρηση του Φουκώ πάνω στην έννοια της γνώσης. Ενώ για τον πρώτο φαίνεται πως η γνώση προϋπάρχει της εξουσίας που την ιδιοποιείται για τον δεύτερο η διαδικασία ιδιοποίησης (εξουσία) και η παραγωγή αλήθειας (γνώσης) παραμένουν σε ένα εμμενές επίπεδο. Ο Φουκώ με αυτό τον τρόπο ενδεχομένως να στέκεται ιδιαίτερα καχύποπτος απέναντι στα προτάγματα που διακηρύσσουν την γνώση ή την επίγνωση δίχως να προβληματοποιούν ταυτοχρόνως και το υποκείμενο της γνώσης και μάλιστα την εξουσία που επιθυμεί την γνώση με τον ένα ή τον άλλο τρόπο. Αντίθετα για τον Λεφέβρ η γνώση μπορεί να απο-ιδιοποιηθεί από την εξουσία, να διαφύγει από τη δύναμη που της ασκείται καθώς αυτή υπάρχει, και αναλόγως το υποκείμενο της γνώσης υπάρχει, πριν από την εξουσία που ασκείται πάνω της. Αυτή είναι μάλλον μια λεπτή διάκριση μεταξύ φουκωικής και μαρξιστικής κατανόησης της γνώσης, όπου η πρώτη αναφέρεται άμεσα στον Νίτσε ενώ η δεύτερη ενδεχομένως στον Χέγκελ. Αναφορικά με τη νιτσεϊκή και φουκωϊκή έννοια της γνώσης πρέπει πάντοτε να ρωτάμε ποιά είναι η εκάστοτε δύναμη που επιδιώκει τη γνώση, καθώς ανάλογα με τη δύναμη που συγκροτεί τη γνώση, στο πλέγμα εξουσία-γνώση, αλλάζει και η ίδια η μορφή της γνώσης. Ενώ αντίθετα από αυτό το απόσπασμα του Λεφέβρ φαίνεται πως η γνώση διακρίνεται από την εξουσία και μάλιστα η γνώση αποτελεί το όχημα αντίστασης στην εξουσία. Για τον Φουκώ αυτή η διατύπωση θα ήταν πολύ προβληματική καθώς με αυτό το τρόπο έχουμε μια μορφή εξουσίας η οποία επιθυμεί να γνωρίσει αλλά την ίδια στιγμή αποκρύπτει από τον εαυτό της και από τους άλλους ότι αποτελεί μια σχέση εξουσίας, εμφανιζόμενη ως γνώση κατά διάκριση από την εξουσία. Η μαρξιστική θέση του Λεφέβρ ωστόσο μας δίνει μια άλλη δυνατότητα. Η οποία καθώς θεμελιώνεται σε μια γνώση που διακρίνεται από την εξουσία έχει ένα επαναστατικό πρόταγμα, ένα πρόταγμα υπέρβασης της εκάστοτε εξουσίας και της γνώσης που αυτή η εξουσία συγκροτεί. Με μια πρόταση καταφέρει κατά κάποιο τρόπο να ξεφύγει από το «ασφυκτικό» ιστορικό παρόν του συμπλέγματος εξουσία-γνώση με μια αναφορά σε ένα μέλλον (επαναστατικό, κομμουνιστικό) το οποίο ακυρώνει ή/και καταργεί την εξουσία. Σχετικά με τη θέση του Φουκώ βλ. Michel, Foucault, *Power/Knowledge. Selected Interviews and Other Writings 1972-1977*, μτφρ. C. Gordon, L. Marshall, J. Mepham, K. Soper, Pantheon Books, Νέα Υόρκη 1980, σ. 51.

Λεφέβρ χρησιμοποιεί την έννοια της ηγεμονίας¹⁷ για να περιγράψει την επιβολή, μέσω μιας υποβόσκουσας λογικής, πάνω στον χώρο της κοινωνικής τάξης - αυτή χαρακτηρίζεται από μια διπλή επιβολή δύναμης: αρχικά, ασκείται με σκοπό τη διατήρηση της συνοχής του χώρου της κοινωνικής τάξης, έπειτα, ανάγει μέσω μιας ομογενοποιητικής στρατηγικής που φετιχοποιεί τη συνεκτικότητα χρησιμοποιώντας κάθε είδους περιορισμούς. Η λογική αυτής της ηγεμονίας κυβερνά την ικανότητα, όπου συνδέεται πάντοτε με τη βία που διαχωρίζει όσα ταυτοχρόνως συνδέει - και το κάνει αυτό με τη βοήθεια της γνώσης και των τεχνικών εμπειρογνομόνων της. Η ηγεμονία τελείται πάνω στην κοινωνία στο σύνολο της, στον πολιτισμό και τη γνώση. Με άλλα λόγια τελείται και πάνω στα ιδρύματα αλλά και πάνω στις ιδέες. Υπ' αυτή την έννοια γίνεται εμφανής η σχέση μεταξύ γνώσης και εξουσίας, ωστόσο με αυτόν τον τρόπο σε καμία περίπτωση δεν παρεμποδίζεται η δυνατότητα ύπαρξης μιας κρίσιμης και ανατρεπτικής μορφής γνώση (επίγνωση). Αντιθέτως, επισημαίνει τον ανταγωνισμό μεταξύ μιας γνώσης που υπηρετεί την εξουσία και μιας μορφής γνώσης που αρνείται να αναγνωρίσει την εξουσία¹⁸. Ο μόνος τρόπος λοιπόν για να σωθεί η γνώση από τον κατακερματισμό της είναι όταν ανακατασκευάζεται σε ενιαίο θεώρημα, αλλιώς θα καταρρεύσει αναπόφευκτα από τα χτυπήματα της μη γνώσης, με λίγα λόγια θα υποβιβαστεί στον ευρωπαϊκό μηδενισμό, που σύμφωνα με τη γνώμη του Νίτσε θα επικρατήσει ιστορικά¹⁹.

Ο χώρος μπορεί να φαίνεται πως επιφανειακά έχει μια ομοιογενή και συμπαγή μορφή και να συμπεριφέρεται ως τέτοιος – όπως άλλωστε και κάθε άλλο αντικείμενο –, όμως όταν υποβάλλεται σε ανάλυση αποσυντίθεται και η γνώση που λαμβάνεται από την ανάλυση αυτή εμφανίζει τις εσωτερικές συγκρούσεις που κρύβονται εντός του. Ο Λεφέβρ, με μια κατά το μάλλον ή ήττον μαρξιστική κίνηση, ψάχνει να βρει την αρχική αντίθεση που διέπει αυτές τις συγκρούσεις. Η ύπαρξη και η εύρεση μιας αντίθεσης με πρωταρχική σημασία ορίζει πως αυτή μας δίνει τη δυνατότητα να συλλάβουμε και να πραγματευθούμε τον χώρο αφ' ενός ως καθολικό και αφ' ετέρου ως ενυπάρχον σε μια παγκόσμια κλίμακα, αλλά επίσης μας υποδεικνύει και τον διαρκή θρυμματισμό του μέσα από μια πληθώρα πολύπλοκων διαδικασιών που είναι και οι ίδιες

¹⁷ Η ηγεμονία είναι ένας όρος που δανείζεται ο Λεφέβρ από τον Γκράμσι για να αναλύσει την δράση της αστικής τάξης. Ο Γκράμσι εισάγει αυτόν τον όρο για να περιγράψει τον μελλοντικό ρόλο που θα 'χει η εργατική τάξη στην οικοδόμηση μιας νέας κοινωνίας. Ενδεικτικά βλ. Walter L. Adamson, *Hegemony and Revolution: Antonio Gramsci's Political and Culture theory*, Echo point books & Media, ΗΠΑ 2014

¹⁸ *Αυτ.*, σ. 10

¹⁹ Φρίντριχ Νίτσε, *Ο Ευρωπαϊκός Μηδενισμός*, μτφρ. Καλκάνη Ελένη, Δαμιανός, Αθήνα 1980

θραυσματικές. Η λογική και η στρατηγική, ως μορφές, εκπροσωπούν μια οργανική συγκρότηση του χώρου, ομογενοποιώντας και φετιχοποιώντας τον. «Αυτός ο φετιχοποιημένος χώρος, ανυψώνεται στο βαθμό του νοητικού χώρου μέσω της επιστημολογίας, που υπαινίσσεται και ενσωματώνει μια ιδεολογία – την υπεροχή της αφηρημένης ενότητας. Αυτό δεν κάνει τον θρυμματισμό λιγότερο επιχειρησιακό, αλλά ενισχύεται όχι μόνο από την διοικητική του υποδιαίρεση, την επιστημονική και τεχνική εξειδίκευση, αλλά και πάνω απ' όλα από τη λιανική πώληση του χώρου»²⁰. Συνεπώς, ο χώρος είναι διαμιάς κατακερματισμένος και διασπασμένος σύμφωνα με τις απαιτήσεις του κατακερματισμού της εργασίας και της κατανομής των αναγκών και των λειτουργιών. Ο δυισμός αυτός εντοπίζεται παντού πάνω στον χώρο. Μπορεί να εφαρμοστεί και στη σχέση του κέντρου και περιφέρειας, όπου εννοιακά αποτυπώνεται στην αντίθεση μεταξύ της καθολικότητας και της περιφέρειας αυτής. Το δεύτερο ορίζει την κίνηση του πρώτου. Για να είναι αποτελεσματική η καθολικότητα προϋποτίθεται μια εδραιωμένη κεντρική θέση. Η συγκέντρωση των επιμέρους στοιχείων που υπάρχουν στον χώρο υποτάσσει όλα τα χωρικά στοιχεία και στιγμές στην εξουσία που ελέγχει το κέντρο. Είναι ένας φορέας περιορισμών και ένας κομιστής κανόνων και αξιών. Ο χώρος είναι ένα ολόκληρο και την ίδια στιγμή θρυμματισμένο, όπως είναι την ίδια στιγμή αντιληπτός, συλληφθείς και βιωμένος.

Η βία και η γνώση, που είναι εγγενής στον χώρο, έρχονται σε σύγκρουση. Η εξουσία – δύναμη, δηλαδή η βία, χωρίζει και στη συνέχεια διατηρεί τα χωρισμένα σε μια κατάσταση διαχωρισμού. Έτσι η γνώση ταυτίζεται με αυτή τη μορφή που της προσδίδει η εξουσία και θεωρεί ότι ο διαχωρισμός της είναι πραγματικός και δεδομένος, δηλαδή τον αντιλαμβάνεται έτσι όπως ακριβώς έχει τεθεί μέσω της εξουσίας-δύναμης. Με έναν ιδιαιτέρως εκφραστικό τόνο, ο Λεφέβρ ορίζει πως η αναλυτική σκέψη, δηλαδή οι επιστήμονες, διαχωρίζει τη γνώση κάτω από το πέπλο της αυστηρότητας και του ορθολογισμού και έπειτα φράζουν τα «χωράφια» τους για να τα καλλιεργήσουν με την ησυχία τους. Καθιστούν την κοινωνία ένα «αντικείμενο» συστηματοποίησης το οποίο για να είναι ολοκληρωμένο πρέπει να είναι κλειστό. Η γνώση, συνεπώς, παίρνει τη μορφή ενός κομματιασμένου συνόλου.

Ο Λεφέβρ προτάσσει την πίστη του για τη σωτηρία της γνώσης (ως επίγνωση), θέτοντας τους πρόποδες μιας ενιαίας θεωρίας, η οποία εξαρτάται από τη μεθοδολογική επανεξέταση των

²⁰ Henry Lefebvre, *Production of space...* ο.π., σ. 354

καθιερωμένων μορφών της γνώσης και στερεοποιείται επιστημολογικά επιδιώκοντας να προτάξει μια υποτιθέμενη απόλυτη γνώση. «Ο δρόμος που χρειάζεται, συνεπώς, να ακολουθήσουμε είναι η ενοποίηση της κριτικής γνώσης [critical knowledge] μέσω της κριτικής της γνώσης [critique of knowledge]. Η συνωμοσία μεταξύ γνώσης και εξουσίας-δύναμης πρέπει να εκτίθεται με σθένος, όπως και η σκοποθεσία της γραφειοκρατίας που εξειδικεύει τη γνώση. Όταν η θεσμική ακαδημαϊκή γνώση θέτει τον εαυτό της πάνω από τη βιωμένη εμπειρία, ακριβώς όπως το κράτος οριοθετεί τον εαυτό του πάνω από την καθημερινή ζωή ... η καταστροφή είναι πράγματι ήδη απάνω μας»²¹. Συνεπώς, δεν θέλει να δημιουργήσει ένα νέο σύστημα γνώσης, αλλά επιδιώκει μια γνώση που θα είναι πάντοτε κριτική απέναντι στον εαυτό της (αυτοκριτική).

Για την επίτευξη αυτού του στόχου ο Λεφέβρ επιδιώκει να δημιουργήσει μια ενιαία θεωρία η οποία θα έχει ως στόχο να ανακαλύψει ή να κατασκευάσει μια θεωρητική ενότητα ανάμεσα σ' αυτά τα πεδία γνώσης που συλλαμβάνονται ξεχωριστά. Τα πεδία που τον απασχολούν είναι ο φυσικός χώρος (Physical-nature, ο Κόσμος [Cosmos]), ο νοητικός (συμπεριλαμβανομένων των λογικών και τυπικών αφαιρέσεων) που θέτει ως βασική του επιδίωξη την εύρεση του ιδανικού χώρου, και ο κοινωνικός χώρος, που χαρακτηρίζεται ως «πραγματικός»²². Με άλλα λόγια η θεωρία του θέτει στο προσκήνιο τον λογικό-επιστημολογικό χώρο, τον χώρο της κοινωνικής πρακτικής, τον χώρο που καταλαμβάνεται από τα αισθητηριακά φαινόμενα, συμπεριλαμβανομένων των προϊόντων της φαντασίας όπως είναι τα εγχειρήματα υπό την έννοια του αγγλικού project και οι προβολές, τα σύμβολα και οι ουτοπίες. Τέλος, σημειώνει πως κατά την αναζήτηση μιας ενιαίας θεωρίας πρέπει να λάβουμε υπόψη μας τις συγκρούσεις, τις αντιπαραθέσεις και τις πολεμικές που αναπόφευκτα ενυπάρχουν σε αυτή τη μορφή γνώσης.

Η ανάγκη για ενότητα έχει προβληματίσει πολλές διαφορετικές σχολές και έχει εκφραστεί με πολλούς τρόπους. Σύμφωνα με τον Λεφέβρ κάποιες θεωρήσεις συγχέουν και άλλες διαχωρίζουν τα επίπεδα που η κοινωνική πρακτική εγκαθιδρύει μέσα στη διαδικασία, εγείροντας ζητήματα για την αλληλεξάρτησή τους. Ενόσω οι αρχιτέκτονες ασχολούνται με τη στέγαση και την κατοίκηση, οι μικρές και μεγάλες πόλεις - ο αστικός χώρος - θεμελιώνονται ως το πεδίο του αστισμού. Σχετικά με τους μεγαλύτερους εδαφικούς χώρους - εθνικούς και παγκόσμιους - αυτοί πειθαρχούνται από τις

²¹ Αυτ., σ. 415

²² Αυτ., σ. 11

εντολές των πολεοδόμων και των οικονομολόγων. Αυτές οι εξειδικευμένες μορφές (αρχιτεκτονικής/πολεοδομία-οικονομία) ανά καιρούς συγκαλύπτουν η μία την άλλη υπό την αιγίδα του πολιτικού, ενώ σε άλλες περιπτώσεις το χάσμα είναι τόσο μεγάλο που δεν τους επιτρέπει την αλληλεπίδραση αυτών των πεδίων, έτσι καταρρίπτει την όποια εν δυνάμει ενότητα – πρακτική ή θεωρητική.

Τότε ποιο θα πρέπει να είναι το σημείο εκκίνησης για οποιαδήποτε θεωρητική προσπάθεια να καταγραφεί αυτή η κατάσταση, να περιγραφεί η διαίρεση που κρατάει τους διάφορους χώρους μακριά τον ένα από τον άλλο, και να ξεπεραστεί αυτή η διαδικασία; Είναι ο χώρος, ως πεδίο, αναγνώσιμος; Δύναται η φιλοσοφία να τον αναγνώσει θέτοντας αυτό το θεωρητικό εγχείρημα; Ο Λεφέβρ παρόλο που χρησιμοποιεί πάντοτε τους Χέγκελ, Μαρξ και Νίτσε στα θεωρήματά του, μας λέει ότι η φιλοσοφία δεν μπορεί να είναι το σημείο εκκίνησης, καθώς οι ίδιοι οι φιλόσοφοι έχουν βοηθήσει σ' αυτό το σχίσμα μέσω της παραγωγής αφηρημένων (μεταφυσικών) αναπαραστάσεων του χώρου. Αν και βλέπει ενθαρρυντικά τη σχέση των αρχαίων φιλοσόφων με τον πραγματικό χώρο, δεν θα μπορούσαν τα θεωρήματα του Αριστοτέλη και του Πλάτωνα (βλ. παρακάτω) να τον βρουν σύμφωνο. Ο Αριστοτέλης θεωρούσε ότι οι κατηγορίες του χώρου και του χρόνου διευκόλυναν την ονομασία και τη ταξινόμηση των αποδεδειγμένων αισθήσεων. Το καθεστώς τέτοιων κατηγοριών έχει παραμείνει μέχρι και σήμερα ασαφές, γιατί θα μπορούσαν να θεωρηθούν είτε ως απλά εμπειρικά εργαλεία για την κατάταξη δεδομένων αισθήσεων, είτε εναλλακτικά ως κατά κάποιο τρόπο γενικές μορφές που παραμένουν σε ένα ανώτερο επίπεδο σε σχέση με τη βιωμένη εμπειρία των αισθητηριακών οργάνων του σώματος. Ο Καρτέσιος βοήθησε στο ξεπέρασμα της αριστοτελικής παράδοσης, όμως η έννοια του χώρου στην Καρτεσιανή παράδοση περνάει στη σφαίρα του απόλυτου, του άπειρου *res extensa*, και μπορεί να θεωρηθεί ως μια θεϊκή ιδιότητα που μπορεί να γίνει αντιληπτή σε μια ενιαία πράξη διαίσθησης εξαιτίας του ομοιογενούς (ισοτροπικού) χαρακτήρα της²³. Ο χώρος κυριαρχεί, με το να περιέχει και να συγκρατεί όλες τις αισθήσεις και όλα τα σώματα. Έπειτα ο Καντ αναβίωσε και αναθεώρησε την παλιά έννοια της κατηγορίας. Ο Καντιανός χώρος, αν και σχετικός, αν και αποτελεί ένα εργαλείο γνώσης, ένα μέσο ταξινόμησης των φαινομένων, ήταν ακόμα χωρισμένο (όπως και ο χρόνος) απ' την εμπειρική σφαίρα. Ανήκε στην *a priori* σφαίρα της συνείδησης, δηλαδή του υποκειμένου, και συμμετέχοντας στην εσωτερική σφαίρα που έχει τη μορφή του ιδανικού αποτελεί, ως εκ τούτου, μια υπερβατική

²³ Αυτ. σ. 14

και ουσιωδώς ανυπέρβλητη δομή²⁴. Αυτές τις αντιλήψεις για τον χώρο θα ήταν λάθος να τις θεωρήσουμε απαρχαιωμένες, καθώς αποτελούν καθοριστικές στιγμές στην εξέλιξη του Δυτικού λόγου και έχουν σοβαρές επιπτώσεις στην ανάλυση του κοινωνικού χώρου. Ο επιστημολογικο-φιλοσοφικός τρόπος σκέψης απέτυχε να παρέχει τη βάση μιας επιστήμης η οποία εδώ και αρκετό καιρό αγωνίζεται να συγκροτηθεί, καθώς μας μαρτυρά μια τεράστια συσσώρευση έρευνας και δημοσίευσης. Αυτή η επιστήμη είναι - ή θα ήταν - η επιστήμη του χώρου²⁵. Μέχρι σήμερα, αυτός ο τομέας έχει παράγει απλές περιγραφές και θραύσματα μέσω διατμηματικών ερευνών. Και χωρίς αυτή τη γνώση, είμαστε υποχρεωμένοι να μεταφερθούμε στο επίπεδο του λόγου, της γλώσσας καθαυτής - δηλαδή στο επίπεδο του νοητικού χώρου - που καλύπτει ένα μεγάλο μέρος αυτών των στοιχείων που χαρακτηρίζουν τις «ιδιότητες» του κοινωνικού χώρου.

Διερωτάται επίσης, εάν είναι δυνατό το σημείο εκκίνησής μας να είναι η λογοτεχνία; Σίγουρα η λογοτεχνία μας έχει προσφέρει μια γκάμα έργων σχετικά με την πόλη, όμως ποιά είναι τα κριτήρια που καθιστούν κάποια κείμενα πιο σχετικά από τ' άλλα; Ο Πλάτωνας στον *Κριτία* προσφέρει θαυμάσιες περιγραφές του κοσμικού χώρου και του χώρου της πόλης ως αντανάκλαση του Κόσμου²⁶. Ο Σελίν χρησιμοποιεί την καθημερινή γλώσσα για να μιλήσει για τον χώρο του Παρισιού, ο Ντε Κενσί (De Quincey) ακολουθώντας τη σκιά της γυναίκας των ονείρων του στους δρόμους του Λονδίνου, ο Μπωντλαίρ μας προσφέρει πολλά αστικά τοπία μέσα στα ποιήματά του²⁷. Όλα αυτά είναι πολύ ωραία, αλλά το πρόβλημα είναι ότι ο χώρος μέσα στην λογοτεχνία είναι αμφισβητούμενος: κλειστός, περιγραφικός, προβαλλόμενος, ονειρικός κ.ο.κ. Ακόμη και η αρχιτεκτονική που μπορεί να ασχολείται με τον κοινωνικό «πραγματικό» χώρο, κάθε ορισμός που μας παρέχει απαιτεί μια *a priori* ανάλυση και έκθεση της έννοιας του χώρου.

Η σημειολογία, με τη σειρά της, εγείρει δύσκολες ερωτήσεις ακριβώς επειδή είναι ένα ατελές σώμα γνώσης που επεκτείνεται χωρίς καμία αίσθηση των δικών της περιορισμών καθιστώντας αρκετά δύσκολο να καθοριστούν όρια. Η σημειολογία, όταν χρησιμοποιεί μηνύματα, κώδικες και σύνολα σημείων που αντλεί από τα λογοτεχνικά κείμενα και που εφαρμόζονται σε

²⁴ Αυτ. σ. 2

²⁵ Αυτ. σ. 7

²⁶ Αυτ., σ. 14

²⁷ Αυτ.,

χώρους – όπως στους αστικούς χώρους για παράδειγμα – παραμένει απλά σε ένα καθαρά περιγραφικό επίπεδο. Οποιαδήποτε προσπάθεια να χρησιμοποιηθούν τέτοιοι κώδικες ως μέσο αποκρυπτογράφησης του κοινωνικού χώρου τείνει να περιορίζει τον ίδιο τον χώρο στο καθεστώς ενός μηνύματος και την κατοίκησή του στο καθεστώς της ανάγνωσης. Αυτό κατά τον Λεφέβρ αποφεύγει τόσο την ιστορία όσο και την πρακτική²⁸, αν και ανάμεσα στον 16ο αιώνα (η Αναγέννηση και η Αναγεννησιακή πόλη) και τον 19ο αιώνα, υπήρχε ένας κώδικας ταυτόχρονα αρχιτεκτονικός, αστικοποιητικός και πολιτικός, συνιστώντας μια γλώσσα κοινή για τους χωρικούς και τους κατοίκους της πόλης, στις αρχές (authorities) και στους καλλιτέχνες. Εκείνη την εποχή όμως η απεικόνιση του χώρου έτεινε να κυριαρχείται και να υποτάσσεται κάτω από έναν αντιπροσωπευτικό χώρο, ένα χώρο θρησκευτικής προέλευσης. Η κοινή λογική αν και λίγο ή πολύ καταδικασμένη στη σιωπή, εξακολουθούσε να διατηρεί σχεδόν άθικτο έναν αντιπροσωπευτικό χώρο, κληρονομημένο από τους Ετρούσκους, ο οποίος είχε επιβιώσει από όλους τους αιώνες ρωμαϊκής και χριστιανικής κυριαρχίας²⁹. Όπως συμβαίνει και στο κοινωνικό σύνολο, και στους τρόπους παραγωγής που το διαπερνούν, όλες οι αναπαραστάσεις του χώρου είναι εμποτισμένες με γνώση – μια μίξη μεταξύ κατανόησης και ιδεολογίας, που είναι πάντα σε σχέση με την διαδικασία μετασχηματισμού.

Ένα καίριο ζήτημα που σημειώνει ο Λεφέβρ αφορά το ότι οι κώδικες, που είναι εγγενείς στη γνώση, και η κοινωνική πρακτική έχουν εδώ και αρκετά χρόνια διαλυθεί. Το μόνο που έχει απομείνει είναι λέξεις, εικόνες και μεταφορές. Για τον Λεφέβρ η εποχή αυτή έχει κλείσει, τοποθετώντας μάλιστα την εποχή αυτή στις αρχές του 1910 (όπως αναφέραμε στο προοίμιο), όπου ένας συγκεκριμένος χώρος καταστράφηκε. «Ήταν ο χώρος της κοινής λογικής, της γνώσης [savoir], της κοινωνικής πρακτικής, της πολιτικής εξουσίας, ένας χώρος που ενσωματώνεται στον καθημερινό λόγο, όπως και στην αφηρημένη σκέψη, ως περιβάλλον και κανάλι επικοινωνίας»³⁰. Ο χώρος διατηρεί, πια, μόνο μια αδύναμη παιδαγωγική πραγματικότητα σε σχέση με τις τέχνες, τη φιλοσοφία, καθώς και τη μορφή της πόλης. Το καθήκον της κριτικής θεωρίας σήμερα, δεν συγκεντρωνόταν στην προσπάθεια που επιδιώκει να σπάσει αυτούς τους κώδικες, αλλά να

²⁸ Αυτ., σ. 7

²⁹ Αυτ., σ. 41

³⁰ Αυτ., σ. 25

περιγράψει την ήδη ολοκληρωμένη καταστροφή τους, να μετρήσει τα αποτελέσματά τους και (ίσως) να κατασκευάσει έναν νέο κώδικα, εννοώντας έναν θεωρητικό υπερκώδικα³¹.

Μια άλλη δυνατότητα θα ήταν να πάρουμε σαν βάση τις γενικές επιστημονικές αντιλήψεις, έννοιες που έχουν γενικό χαρακτήρα όπως αυτές του κειμένου, αυτές της πληροφορίας και της επικοινωνίας, του μηνύματος, του κώδικα και των σημείων. Όμως εδώ υπάρχει ο κίνδυνος ότι η ανάλυση του χώρου θα μπορούσε να περιβληθεί μέσα σε ένα ενιαίο πεδίο εξειδίκευσης, το οποίο, μέχρι στιγμής, δεν μας βοήθησε να αντιληφθούμε τις διαφορές που αναφέρθηκαν παραπάνω, απλώς κατάφερε να τις επιδεινώσει.

Πρέπει να επισημανθεί πως κατά τον Λεφέβρ όλες αυτές οι προσεγγίσεις, μαζί με τις όποιες αξιώσεις για επιστημονική θεμελίωση που θέτουν, βασίζονται σε μια πολύ μεγάλη ποικιλία περιγραφών και διατμηματικών περιγραφών και συνεπώς καθίστανται ύποπτες. Η έννοια του χώρου κουβαλάει μια αλήθεια, όπου είναι γενική και παράγεται μέσα από την ανάλυση που ακολουθείται από την έκθεση αυτών των ιδέων, και συνεπώς δεν ο πραγματικός χώρος δεν μπορεί να κατασκευάζεται απλώς, είτε με τη μορφή του γενικού που θέτει η επιστημολογία και η φιλοσοφία ή του συγκεκριμένου, όπως εμφανίζεται στις αντιλήψεις των διαφόρων ειδικοτήτων των επιστημονικών πειθαρχιών³².

Για τον Λεφέβρ όλες αυτές οι πράξεις αποτελούν παραδείγματα μιας πολύ ισχυρής - ίσως και κυρίαρχης - τάσης στη σημερινή κοινωνία και τον τρόπο παραγωγής της. Αυτός ο τρόπος παραγωγής (απ' τη στιγμή που επιβεβαιώνονται αυτές οι θέσεις), συνεπάγεται την αντιστροφή της κυρίαρχης τάσης προς τον κατακερματισμό και τον διαχωρισμό, η πνευματική εργασία, όπως και η υλική εργασία, υπόκεινται σε μία ατέρμονη διαίρεση κάτω από μια τάση που υποτάσσεται σε ένα κέντρο ή σε μια κεντρική εξουσία και προωθείται από μια γνώση που εξουσιοδοτεί την εξουσία. Επιπλέον, η χωρική πρακτική συνίσταται στο ότι προβάλλει σε ένα (χωρικό) πεδίο όλες τις πτυχές, τα στοιχεία και τις στιγμές της κοινωνικής πρακτικής. Στη διαδικασία αυτή διαχωρίζονται το ένα από το άλλο, αν και αυτό δεν σημαίνει ότι ο γενικός έλεγχος παραχωρείται έστω και για μια στιγμή:

³¹ Αυτ., σ. 26

³² Αυτ., σ. 9

η κοινωνία στο σύνολό της συνεχίζει να υπόκειται στην πολιτική πρακτική - δηλαδή στην κρατική εξουσία. Αυτή η πρακτική συνεπάγεται και οξύνει περισσότερες από μία αντίφασεις.

1.3. Ο χρόνος σε συνάρτηση με τον χώρο

Συνεπώς, αφού εκθέσαμε πως ο Λεφέβρ απορρίπτει τις ως άνω θέσεις, μπορούμε τώρα να καταπιαστούμε με τον τρόπο που παρουσιάζει τις καθολικές αντιλήψεις, χωρίς ωστόσο να επικεντρωνόμαστε σε κάποιο ιδιαίτερο πεδίο εξειδίκευσης. Ο Λεφέβρ δεν είναι ο πρώτος που προσπάθησε να φτιάξει μια ενιαία θεωρία για τον φυσικό, νοητικό και κοινωνικό χώρο. Θεωρεί πως ο Χέγκελ επιδίωξε κάτι τέτοιο μέσα από την έννοια του συγκεκριμένου καθολικού. «Οι έννοιες της παραγωγής και της παραγωγικής πράξης έχουν μια ορισμένη αφηρημένη καθολικότητα. Αν και αναπτύσσονται από τους φιλοσόφους, αυτές οι έννοιες ξεπερνούν τη φιλοσοφία»³³. Οι αντιλήψεις αυτές έχουν ήδη χρησιμοποιηθεί από τον εξειδικευμένο κλάδο της πολιτικής οικονομίας, αλλά έχουν επιζήσει. Ήταν αρκετά καινοτόμο το ότι ο Λεφέβρ, στην εποχή του, μίλησε για «παραγωγικό χώρο», δεδομένου ότι η κυρίαρχη ιδέα που επικρατούσε τότε θεωρούσε τον χώρο ως *a priori* κενό, όπου υπό μια έννοια «γέμιζε» εκ των υστέρων με περιεχόμενο και νόημα, συνεπώς αυτή η έννοια χώρου τον θέτει αντιμέτωπο με το πρόβλημα του πως αυτή έρχεται σε επαφή με τα εννοιακά περιεχόμενα των επεξεργασιών και θεμελιώσεων που ίσχυαν στο παρελθόν, επιδιώκοντας, παράλληλα, να αποφύγει τη θέση απλών παραδειγμάτων ή σοφιστειών. Ο Γάλλος στοχαστής διατυπώνει, λοιπόν, ένα κάλεσμα να εκθέσουμε αυτές τις έννοιες και τις σχέσεις που έχουν αφ' ενός με τις τυπικές αφαιρέσεις που τίθενται μέσω του λογικο-μαθηματικού χώρου και αφ' ετέρου με την πρακτικο-αισθητική σφαίρα του κοινωνικού χώρου. Ειδιάλλως, θα μπορούσαμε να πορευτούμε σε αυτό το θεωρητικό πεδίο θέτοντας έναν κατακερματισμό του συγκεκριμένου καθολικού, όπου τίθεται από τον Χέγκελ μέσω της έννοιας της στιγμής: 1) το μερικό (περιγραφές ή διατμηματικές του κοινωνικού χώρου), 2) το γενικό (λογικό και μαθηματικό), και 3) το ενικό (οι

³³ Αυτ., σ. 15

«τόποι» που θεωρούνται ως φυσικά, είτε στην απλή φυσική είτε στην αισθητηριακή πραγματικότητα).

Σύμφωνα με τον Χέγκελ, η εκτύλιξη του ιστορικού χρόνου δεν πραγματώνει το έλλογο όν αλλά τους θεσμούς (νόμο, ηθική, οικογένεια, πόλη, εμπόριο κ.λ.π.) που θεμελιώνονται στον χώρο που κυβερνάται από το (αστικό) κράτος. Ο χρόνος και ο χώρος βρίσκονται στο ίδιο επίπεδο λογικής εμμένειας. Ωστόσο στο Εγγελιανό τέλος της ιστορίας³⁴, τα ιστορικά παράγωγα (όπου καταδεικνύονται με την έννοια της ιστορικότητας) δεν θα εκλείψουν και ούτε θα εξαφανιστούν. Αντιθέτως, τα παράγωγα αυτής της διαδικασίας (του ιστορικού χρόνου, η οποία κινητοποιείται από τη γνώση ως έννοια και τη συνείδηση ως γλώσσα και Λόγο {Logos}) μεταξύ των οποίων είναι και ο χώρος, αποκτούν τη δική τους αυτονομία. Αυτό που εξαφανίζεται είναι η ιστορία, η οποία για τον Χέγκελ κατανοείται ως δράση και παραγωγή, τώρα με το τέλος της μετατρέπεται σε μνήμη και θεώρηση (contemplation). Ο χρόνος μετατρέπεται και γίνεται επαναληπτικός και κυκλικός, ο χώρος γίνεται ακίνητος και ως τέτοιος αποτελεί τον πραγματωμένο Λόγο (Reason) και απολύει κάθε νόημα. Συνοψίζοντας, η κριτική που ασκεί ο Λεφέβρ στον Χέγκελ είναι ότι με το τέλος της

³⁴ Η ανάγνωση του Λεφέβρ σ' αυτό το σημείο φαίνεται να είναι επηρεασμένη από τα σχόλια στην *Φαινομενολογία του Πνεύματος* του Αλεξάντρ Κοζέβ. Αυτή η ερμηνεία αποτελεί την μια από τις δύο πιο διάσημες προσεγγίσεις στο εγγελιανό έργο στη Γαλλία μαζί με αυτήν του Ζαν Υπολίτ (Jean Yppolite). Ο Κοζέβ επικεντρώθηκε και ανασυγκρότησε το περίφημο κεφάλαιο της *Φαινομενολογίας* με τίτλο «Αυθυπόσταση και μη της αυτοσυνειδησίας κυριαρχία και υποτέλεια» (όπως μεταφράζει αυτό το χωρίο ο Γ. Φαράκλας στα ελληνικά βλ. Έγελος «Αυθυπόσταση και μη της αυτοσυνειδησίας κυριαρχία και υποτέλεια» *Φαινομενολογία του νου...* ο.π. σ.187-199). Από την Κοζεβική ερμηνεία και έπειτα αυτό το κεφάλαιο έμεινε γνωστό στις εγγελιανές σπουδές αλλά και έξω από αυτές ως «διαλεκτική κυρίου και δούλου» (για παράδειγμα «[ε]άν το ανθρώπινο ον συγκροτείται μόνο σε και μέσω της μάχης η οποία τελειώνει στη σχέση μεταξύ Κυρίου και Δούλου, η προοδευτική πραγματοποίηση και αποκάλυψη αυτού του όντος μπορεί καθαυτή να εμφανιστεί μόνο στη βάση αυτής της πρωταρχικής κοινωνικής σχέσης. Εάν ο άνθρωπος δεν είναι τίποτα άλλο παρά το γίνεσθαι του, εάν η ανθρώπινη ύπαρξή του στον χώρο είναι η ύπαρξή του στον χρόνο ή ως χρόνος, εάν η αποκαλυμμένη ανθρώπινη πραγματικότητα δεν είναι τίποτα άλλο παρά καθολική ιστορία, αυτή η ιστορία να είναι η ιστορία της αλληλεπίδρασης μεταξύ Κυρίου και Δούλου», βλ. Kojève, Alexandre, *Introduction to the Reading of Hegel. Lectures on the Phenomenology of Spirit*, μτφρ. James H. Nichols, JR, Cornell University Press, Ιθάκα και Λονδίνο 1969, σ. 9). Αυτό που έχει συνεισφέρει κυρίως η κοζεβική ερμηνεία στον τρόπο που κατανοήθηκε η *Φαινομενολογία* κυρίως στη Γαλλία (επηρεάζοντας μια σειρά από στοχαστές/τριες όπως ο Λακάν, ο Μπατάιγ, η Σιμόν ντε Μπωβουάρ, ο Μπλανσώ και ο Σαρτρ) είναι η ιδέα ότι ο ιστορικός χρόνος στον Χέγκελ κινείται προς το τέλος και την ολοκλήρωσή του. Το τέλος του ιστορικού χρόνου ή αλλιώς το τέλος της ιστορίας αποτελεί την πραγμάτωση της καθολικής ιστορίας (μεταξύ άλλων βλ. Butler, Judith, *Subjects of Desire. Hegelian Reflections in Twentieth-Century France* [1987], Columbia University Press, Νέα Υόρκη 2012, σ. 58-59). Για την ανάγνωση της Butler η έννοια της επιθυμίας αποτελεί κεντρική έννοια για τον Κοζέβ, καθώς αυτός αντλεί από τον πρώιμο Μαρξ τις έννοιες της δράσης και της εργασίας, θεμελιώνοντας μια καινούργια έννοια ιστορικού χρόνου η οποία δεν φτάνει στο τέλος της με την πραγμάτωση του καθολικού, αλλά αντίθετα η ανθρώπινη επιθυμία συνεχίζει να δρα και να εργάζεται και μάλιστα εκεί ξεκινά να δρα πραγματικά (βλ. *Αυτ.*, σ. 63-64). Το εγγελιανό τέλος της ιστορίας υπ' αυτή την έννοια διανοίγει τη δυνατότητα για την άφιξη του «Ανθρώπου», για ένα «πραγματικά ανθρωποκεντρικό σύμπαν» (βλ. *Αυτ.*, σ. 64-65). Επίσης ενδιαφέρουσα συμβολή σε αυτή τη συζήτηση αποτελεί ένα κείμενο του Ζωρζ Μπατάιγ το οποίο απαντά στην κοζεβική έλευση του «Ανθρώπου» στο τέλος της ιστορίας υποστηρίζοντας πως η αρνητικότητα (της διαλεκτικής) να μην συνεχίζεται σε αυτό το σημείο αλλά χωρίς εργασία και δράση, με την έννοια ότι καταφέρνει πλέον να ξεφύγει από την τελεολογία της καθολικής ιστορίας και να παράγει έναν χώρο και χρόνο ο οποίος δεν μπορεί να γίνει αναγώγιμος από την εργασία του Πνεύματος (βλ. Bataille, Georges, «Letter to X., Lecturer on Hegel», στο Hollier, Denis, *The College of Sociology 1937-39*, μτφρ. Betsy Wing, University of Minnesota Press, Μινεάπολις 1988, σ. 89-93· Georges Bataille, *Γράμμα προς τον Χ. Λέκτορα της φιλοσοφίας του Χέγκελ*, μτφρ. Solar Communism, ανακτήθηκε από <https://solarcommunism.wordpress.com/2021/01/12/γράμμα-προς-τον-χ-λέκτορα-της-φιλοσοφί/> .

ιστορίας καθιστά τον χώρο ακίνητο, απ' τη στιγμή που έχει πραγματώσει τον «ρόλο» του, και συνεπώς δεν μπορεί να εξελιχθεί ιστορικά, με άλλα λόγια δεν μπορεί να παράξει ούτε να παραχθεί. Αυτό το αδιέξοδο για τον Λεφέβρ καταλήγει στη φετιχοποίηση του χώρου, καθώς ο χώρος τίθεται στην υπηρεσία του κράτους. Το διακύβευμα, εν τέλει, που θέτει μια θεωρία του χώρου είναι να βρούμε ένα τρόπο να συγκροτήσουμε τον χρόνο (μετά το εγγελιανό τέλος της ιστορίας)³⁵.

Όπως διακρίνει ο Γάλλος στοχαστής, από τον Μαρξ και έπειτα³⁶ έχουν υπάρξει αρκετές προσεγγίσεις, οι οποίες προσπαθούν να απαντήσουν στον Χέγκελ μέσα από διαφορετικές ανασυγκροτήσεις για το τέλος της ιστορίας. Ο ιστορικός χρόνος για τον Μαρξ νοηματοδοτείται ως επαναστατικός, υπό την έννοια ότι υπόκειται σε συνεχή μετασχηματισμό και παραγωγή χωρίς να φτάνει απαραίτητα σε κάποια πραγμάτωση. Στον Λούκατς η ταξική συνείδηση η οποία αποτελεί τον επαναστατικό δρώντα δεν μπορεί να μετασχηματίσει τον χώρο καθώς αυτός αποτελεί τον κύριο παράγοντα για την πραγματοποίηση της και τη ψευδή της συνείδηση. Συνεπώς, ο χρόνος αναβαθμίζεται εννοιολογικά καθώς αυτός αποτελεί το όχημα για την πραγματοποίηση της. Αναβαθμίζοντας τον χρόνο, η χωρικότητα³⁷ υποβιβάζεται.

Από τη γενεαλογία των στοχαστών που μόλις αναφερθήκαμε, ο Λεφέβρ θέτει ως κύριο σύμμαχό του τον Νίτσε. Ο Νίτσε αντίθετα από τον Χέγκελ, θέτει τον χώρο ως πρωταρχικό και καταπιάνεται με το ζήτημα του χώρου εν γένει. Ο χώρος έτσι χαρακτηρίζεται από επαναληπτικότητα, κυκλικότητα και συγχρονικότητα εντός του χρονικού πλαισίου και εμφανίζεται σε διαφορετικούς ιστορικούς χρόνους. Ο χώρος ανήκει στη σφαίρα του γίνεσθαι, αλλά διαφέρει από αυτό που (στη Χουσερλιανή παράδοση) ονομάζεται ροή του χρόνου. Μέσα σ' αυτό το γίνεσθαι τίποτα δεν θεμελιώνεται οριστικά (άρα η ιστορία δεν φτάνει στο τέλος της), αντιθέτως καθετί το φυσικό, νοητικό και κοινωνικό αγωνίζεται ούτως ώστε να θεμελιωθεί και να διατηρηθεί. Ο Νίτσε αντιλαμβάνεται τον απόλυτο χώρο ως ένα συνεχές γίνεσθαι στον οποίο αντιτίθεται η έννοια της ισχύος. Η ισχύς διατέμνει αυτόν τον απόλυτο χώρο περιορίζοντάς τον και

³⁵ Αυτ., σ. 21

³⁶ Ο Λεφέβρ εδώ αναφέρει τους Μπερζόν, Χούσερλ, Μερλώ- Ποντύ, Ντελέζ – Γκουατταρί, Λούκατς

³⁷ Η διάκριση μεταξύ του χώρου και της χωρικότητας, είναι ότι ο χώρος παράγει και παράγεται ενώ εδώ η χωρικότητα νοείται ως η εδαφικοποίηση.

μορφοποιώντας τον³⁸. Μέσα σ' αυτόν τον χώρο ενυπάρχουν ενέργειες και δυνάμεις οι οποίες τον κινητοποιούν (και γι' αυτό τον λόγο ονομάζεται κοσμικός). Ο Νίτσε διαφοροποιείται από τον Χέγκελ ως προς το ότι αρνείται τις έννοιες της απαρχής (καταγωγή) και του τέλους εφευρίσκοντας την έννοια της δύναμης, ενώ από την άλλη θέτει μια υποτυπώδη έννοια απαρχής και τέλους χρησιμοποιώντας τον χρόνο. Ο χώρος, εδώ, μπορεί να διακόπτεται χωρίς να ολοκληρώνεται. Τη δύναμη δεν μπορούμε να την αντιληφθούμε καθ' αυτή, αλλά μόνο φανερωμένη ως επίδραση με τον χώρο. Η Νίτσεϊκή αντίληψη του χρόνου και του χώρου έρχεται σε αντιδιαστολή και με την Εγελιανή και τη Μαρξιστική κατανόηση αυτών των εννοιών. Ο Μαρξιστικός χρόνος, δηλαδή η ιστορικότητα, κινείται προοδευτικά και όχι σε κυκλική επανάληψη, μέσα από την οπтимιστική κίνηση των δυνάμεων παραγωγής και κατευθύνεται από τη βιομηχανική, προλεταριακή και επαναστατική ορθολογικότητα³⁹.

Η φιλοσοφική σκέψη που μας ενδιαφέρει στην παρούσα εργασία τοποθετείται με διχασμένο τρόπο επί του ζητήματος. Από τη μία, έχουμε τη φιλοσοφία του χρόνου και της διάρκειας που διαιρείται σε μεροληπτικές έννοιες: ιστορικός, κοινωνικός και νοητικός χρόνος κ.ο.κ. Απ' την άλλη έχουμε την επιστημολογική σκέψη η οποία κατασκευάζει ένα αφηρημένο χώρο και μελετά τους αφηρημένους (λογικό-μαθηματικούς) χώρους. Οι περισσότεροι, αν όχι όλοι οι συγγραφείς, συνυπάρχουν άνετα με τους όρους του πνευματικού (και συνεπώς νεο-Καντιανού ή νεο-Καρτεσιανού) χώρου, αποδεικνύοντας έτσι ότι η «θεωρητική πρακτική» δεν είναι τίποτα περισσότερο από την εγωκεντρική σκέψη εξειδικευμένων δυτικών διανοουμένων – και ίσως σύντομα να μην είναι τίποτα περισσότερο από μια εντελώς χωρισμένη, σχιζοειδή συνείδηση. Ο στόχος του Λεφέβρ στο βιβλίο του *Production of Space* είναι να επιτεθεί σε αυτή την κατάσταση των πραγμάτων. Πιο συγκεκριμένα, όσον αφορά τον χώρο, θέλει να προωθήσει την αντιπαράθεση μεταξύ εκείνων των ιδεών και των προτάσεων που φωτίζουν τον σύγχρονο κόσμο, ακόμη και αν δεν τον κυβερνούν, αντιμετωπίζοντάς τους όχι ως απομονωμένες υποθέσεις, ως «σκέψεις» που θα τεθούν κάτω από ένα αξιολογικό μικροσκόπιο, αλλά μάλλον ως προκαθορισμούς που βρίσκονται στο κατώφλι της νεωτερικότητας⁴⁰.

³⁸ Αυτ., σ. 22

³⁹ Αυτ., σ. 22-23

⁴⁰ Αυτ., σ. 24

Εν κατακλείδι, για να μπορέσουμε να μιλήσουμε αποτελεσματικά για τον χώρο, οφείλουμε να αναφέρουμε ποια είναι αυτή η ισχύς που καταλαμβάνει τον χώρο και πως το κάνει αυτό· τι αναπτύσσεται μέσα σ' αυτόν πάντα σε σχέση με ένα χρονικό πλαίσιο. Όταν αναφερόμαστε στον χρόνο, οφείλουμε να αναφερθούμε στο τι κινείται ή αλλάζει μέσα σ' αυτόν τον χώρο. Ο χώρος και ο χρόνος που γίνεται αντιληπτός με απομονωμένο τρόπο είναι για τον Λεφέβρ μια αφαίρεση⁴¹. Το εγχείρημα που επεξεργάζεται εδώ ο Λεφέβρ, δεν αποσκοπεί στην παραγωγή κάποιου χώρου, αλλά μάλλον στόχος του είναι να εκθέσει την πραγματική παραγωγή του χώρου όπως υφίσταται, φέρνοντας τα διάφορα είδη χώρου και τις μορφές της γένεσής τους σε μια ενιαία θεωρία⁴².

1.4. Ο (κοινωνικός) χώρος είναι (κοινωνικό) προϊόν

Ο χώρος δεν είναι ένα αντικείμενο ούτε και ένα προϊόν ανάμεσα σε άλλα. Ο χώρος περιλαμβάνει τα παραγόμενα πράγματα και περιλαμβάνει τις αλληλεξαρτήσεις τους μέσα στη συνύπαρξη και συγχρονίζει τη (σχετική) τάξη τους και/ή τη (σχετική) διατάραξη τους. Μέσα στη φιλοσοφική σκέψη αυτή η εννοιολόγηση της παραγωγής του χώρου δεν θα σήμαινε μάλλον και πολλά. Βάσει της σκέψης των Ντεκάρτ, Σπινόζα και Λάιμπνιτς ο χώρος δημιουργείται από τον Θεό. Για τον Χέγκελ και τους μετα-Καντιανούς ο χώρος γίνεται απόλυτος. Αργότερα ο χώρος άρχισε να εμφανίζεται ως απλή υποβάθμιση του «όντος» όπως ξεδιπλώθηκε σε ένα χρονικό συνεχές. Αυτή η υποβάθμιση δεν έκανε καμία βασική διαφορά για τον Λεφέβρ: «αν και σχετικοποιήθηκε και υποτιμήθηκε, ο χώρος εξακολούθησε να εξαρτάται από το απόλυτο ή τη διάρκεια μέσα στην Μπερξονική λογική»⁴³.

Έχουμε φτάσει, σιγά σιγά, στην περίφημη ταυτολογία του Λεφέβρ: Ο (κοινωνικός) χώρος είναι ένα (κοινωνικό) προϊόν σε συνάρτηση πάντα με τον ιστορικό χρόνο. Κάθε κοινωνία – άρα κάθε τρόπος παραγωγής με τις υποεκδοχές του (δηλαδή όλες αυτές οι κοινωνίες που αποτελούν παραδείγματα της γενικής ιδέας) παράγουν ένα χώρο, τον δικό τους χώρο. Ο χώρος τον οποίο βιώνουμε στο σήμερα γίνεται αντιληπτός από το πλαίσιο του σημερινού τρόπου παραγωγής,

⁴¹ Αυτ., σ. 12

⁴² Αυτ., σ. 16

⁴³ Αυτ., σ. 73

δηλαδή από τον παγκόσμιο τρόπο παραγωγής του κεφαλαίου, του χρήματος και του εμπορεύματος. Ενσωματώνεται δηλαδή στη σκέψη και τη δράση της κοινωνίας, των μεταξύ τους σχέσεων, και των σχέσεων παραγωγής. Ο χώρος που παράγεται από τον καπιταλισμό – που περιλαμβάνει τον κόσμο των εμπορευμάτων, την λογική τους, τις παγκόσμιες στρατηγικές και τα πολιτικά κράτη - μετατρέπεται σε αφηρημένο και ως εκ τούτου υπόκειται στα μέσα του καπιταλιστικού ελέγχου, δηλαδή στην κυριαρχία και τη βία. Ο αφηρημένος χώρος δεν έχει ως βάση το συλληφθέν (βλ. παρακάτω). Η αφαίρεσή του έχει μια αρκετά πολύπλοκη μορφή και σύμφωνα με τον Λεφέβρ δεν μπορεί να καταστεί διανυγής μέσα σε μια συγκεκριμένη στρατηγική και λογική⁴⁴. Συνεπάγεται μια σιωπηρή συμφωνία, ένα σύμφωνο μη επιθετικότητας και οποιοσδήποτε παραβιάζει αυτόν τον νόμο, θεωρείται ένοχος εγκληματικής πράξης. Δηλαδή, ο χώρος φυσικοποιείται ως η συνθήκη «ειρήνευσης», υποκρύπτοντας τις κοινωνικές συγκρούσεις που τον παράγουν. Ένας χώρος αυτού του είδους προϋποθέτει την ύπαρξη μιας «χωρικής οικονομίας» που είναι στενά συνδεδεμένη, αν όχι και ταυτόσημη, με την λεκτική (ρηματική) οικονομία (verbal economy). Αυτή η οικονομία αξιοποιεί ορισμένες σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων σε συγκεκριμένους χώρους (καταστήματα, καφετέριες, κινηματογράφους κλπ.). Η λειτουργία του αφηρημένου χώρου εξασφαλίζεται από την επέμβαση του νόμου, όπου με τη σειρά του εξασφαλίζει την «ειρηνική» συνύπαρξη εντός του χώρου: η σύγκρουση για την κατάληψη ενός συγκεκριμένου χωρικού σημείου υποκρύπτεται, η κατάληψη του σημείου - που στην Εγγελιανή διαλεκτική είναι η κατάληψη της εννοιακής «στιγμής» - φυσικοποιείται ως διαδικασία και αποκόβεται από την εμπλοκή της με την ιστορικότητα. Αυτή η συνθήκη δημιουργεί τη στρατηγική και τη λογική της χωρικής ιδιοκτησίας: «τα μέρη και τα πράγματα που ανήκουν σε σας δεν ανήκουν σε μένα»⁴⁵. Ωστόσο, ας σημειωθεί εδώ πως η πόλη ως χώρος δεν θεμελιώνεται ποτέ οριστικώς μέσω της ιδιοκτησίας, αλλά παραμένει ένα ανοικτό πεδίο σύγκρουσης αναφορικά με το ποιο υποκείμενο καταλαμβάνει ποιο χώρο. Ο φιλελευθερισμός ως κυρίαρχη θεμελίωση της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας και της συγκρότησης του κοινωνικού χώρου, υπερασπιζόμενος την καπιταλιστική λογική για τον χώρο και τον χρόνο αποκρύβει αυτή τη σύγκρουση αποκλείοντας τη δυνατότητα του πολιτικού υποκειμένου να παρέμβει, με άλλα πέραν των οικονομικών και κεφαλαιακών, με άλλα μέσα στην κοινωνική παραγωγή του χώρου.

⁴⁴ Αυτ., σ. 50

⁴⁵ Αυτ., σ. 57

Όμως «από μια λιγότερο απαισιόδοξη άποψη, μπορεί να φανεί ότι ο αφηρημένος χώρος φιλοξενεί συγκεκριμένες αντιφάσεις. Τέτοιες χωρικές αντιφάσεις απορρέουν εν μέρει από τις παλιές αντιφάσεις που ρίχτηκαν από την ιστορική εποχή ... Έτσι, παρά - ή μάλλον λόγω - την αρνητικότητά της, ο αφηρημένος χώρος κουβαλάει τους σπόρους για τη δημιουργία ενός νέου είδους χώρου. Θα ονομάσω αυτόν τον νέο χώρο “διαφορικό χώρο”, διότι όσο ο αφηρημένος χώρος τείνει προς την ομοιογένεια ... ένας νέος χώρος δεν μπορεί να γεννηθεί (παραχθεί) εκτός εάν τονίζει τη διαφορά»⁴⁶. Έτσι στον αντίποδα του αφηρημένου χώρου ο Λεφέβρ κατασκευάζει τον διαφορικό χώρο: ένας χώρος με κύρια χαρακτηριστικά την ενσωμάτωση προνομίων και την αξία χρήσης και όχι την ανταλλακτική αξία του αφηρημένου χώρου (θα αναφερθούμε εκτενέστερα σε αυτούς τους όρους στο δεύτερο κεφάλαιο). Συχνά λαμβάνει τη μορφή ενός μεταβατικού χώρου που μπορεί να προκύψει από τις εγγενείς αδυναμίες του αφηρημένου χώρου. Ο χώρος αυτός συνδέεται με έναν ουτοπικό μετα-καπιταλιστικό κόσμο, αν και «μιλάμε πάντα για έναν ορίζοντα ... τίποτα περισσότερο και τίποτα λιγότερο απ’ αυτό»⁴⁷, όπου παράγεται από την κοινωνική επανάσταση και θα οδηγήσει σε ένα ευρύ πλανητικό χώρο μεταμορφωμένης καθημερινής ζωής ανοικτής σε μυριάδες δυνατότητες. Θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για τον τελεολογικό χαρακτήρα που εκλαμβάνει ο διαλεκτικός υλισμός του Λεφέβρ, καθώς ακολουθεί μια αναπόφευκτη μετάβαση από τον απόλυτο χώρο της φύσης, στον αφηρημένο χώρο του καπιταλισμού, με τελικό προορισμό ένα ουτοπικό διαφορικό χώρο. Ο διαφορικός χώρος όμως είναι δυνατός εν μέρει, λόγω του ότι, υπό τις συνθήκες του καπιταλισμού η γη και η ιδιοκτησία εγκαταλείπονται περιοδικά από τα κεφαλαιακά συμφέροντα και το κράτος. Τις περισσότερες φορές η εγκατάλειψη ενός αστικού χώρου από το κεφάλαιο και το κράτος γίνεται στο όνομα της αναδημιουργίας και της αναγέννησης μιας περιοχής (βλ. εξευγενισμός [gentrification]). Ο Λεφέβρ βλέπει σε αυτή την «εγκατάλειψη» του αφηρημένου χώρου, μια ευκαιρία για τους απλούς χρήστες χώρου να αρπάξουν νέα δικαιώματα στον αστικό χώρο και να παράγουν διαφορικές μορφές χωρικότητας. Μας καλεί δηλαδή προς μια επαναχρήση του χώρου: «Ένας υπάρχων χώρος μπορεί να ξεπεράσει τον αρχικό του σκοπό και τον λόγο ύπαρξης που καθορίζει τις μορφές, τις λειτουργίες και τις δομές του. Μπορεί κατά κάποιον τρόπο να καταστεί κενός και να μπορεί να εκτραπεί, να επαναπροσδιοριστεί και να τεθεί σε ένα σκοπό εντελώς διαφορετικό από την αρχική του χρήση»⁴⁸. Συνεπώς, πέρα από ένα ουτοπικό μετα-

⁴⁶ Αυτ., σ. 52

⁴⁷ Αυτ., σ. 422-3

⁴⁸ Αυτ., σ. 167

καπιταλιστικό διαφορούμενο χώρο, έχουμε απ' την άλλη αυτό που αποκαλεί τις «εδώ και τώρα» αμφισβητήσεις και την σωματική επαναχρησιμοποίηση του αστικού χώρου. Δύο τέτοια παράδειγμα είναι ο Μάης του '68, όπου οι φοιτητές ανέλαβαν τον δικό τους χώρο προσωρινά με βίαιη συμπεριφορά και το '69 φοιτητές πάλι κατέλαβαν τις αγορές χονδρικής παραγωγής του Παρισιού Les Halles Centrales, οι οποίες μετασχηματίστηκαν σε ένα χώρο συγκέντρωσης προκαλώντας την αίσθηση ενός μόνιμου φεστιβάλ.

Επιστρέφοντας στη συζήτησή μας για τον κοινωνικό χώρο ο Λεφέβρ παρ' όλο που θεωρεί πως το επίπεδο του φυσικού χώρου είναι αναγκαίο για τη συγκρότηση μιας ενιαίας θεώρησης, αντιλαμβάνεται ότι η ουσία του είναι πολύ δύσκολη για να συλληφθεί σε κοσμικό (Cosmos) επίπεδο, απ' τη στιγμή που ο (κοινωνικός) χώρος παράγεται κοινωνικά. Μέσα σε ένα τέτοιο χώρο η πρώτη επίπτωση είναι ότι ο φυσικός χώρος εξαφανίζεται⁴⁹. Δεν μπορούμε να βρούμε μέσα στα μοντέλα της φυσικής κάποια γνώση για την κοινωνική πρακτική, όπως επίσης θα μας απέτρεπε να χρησιμοποιήσουμε μια σειρά χρήσιμων διαδικασιών και των διαχωρισμό των επιπέδων, τομέων και περιοχών που είναι κρίσιμα για να φτιάξουμε μια θεωρία των κοινωνιών. Αυτό που επιδιώκει να αναδείξει μέσα από το επίπεδο του φυσικού χώρου είναι η σχέση μεταξύ ανθρώπου και φύσης, η σχέση μεταξύ πόλης και φύσης, καθώς και η αναγκαιότητα για την οικοδόμηση μιας οικολογικής συνείδησης.

Στις προκαπιταλιστικές κοινωνίες ο κοινωνικός χώρος περιέχει και αποδίδει δύο συσχετιζόμενα επίπεδα: τις κοινωνικές σχέσεις αναπαραγωγής (τις βιο-φυσιολογικές σχέσεις μεταξύ των φύλων και μεταξύ των ηλικιακών ομάδων, μαζί με την ειδική οργάνωση της οικογένειας) και τις σχέσεις παραγωγής (τον καταμερισμό της εργασίας και την οργάνωσή της με τη μορφή ιεραρχικών κοινωνικών λειτουργιών). Αυτά τα δύο σύνολα σχέσεων, παραγωγής και αναπαραγωγής, είναι άρρηκτα συνδεδεμένα μεταξύ τους. Στις μοντέρνες νεοκαπιταλιστικές κοινωνίες το σχήμα εκλαμβάνει πιο περίπλοκες μορφές. Δεν είναι δύο τα συσχετιζόμενα επίπεδα αλλά τρία. Πρώτον, η βιολογική αναπαραγωγή (οικογένεια), δεύτερον η αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης (η εργατική τάξη) και τρίτον, η αναπαραγωγή των κοινωνικών σχέσεων της

⁴⁹ Αυτ., σ. 30

παραγωγής. Δηλαδή όλες αυτές οι σχέσεις που συγκροτούν τον καπιταλισμό, οι οποίες διαρκώς αναζητούνται και επιβάλλονται (με όλο και πιο αποτελεσματικό τρόπο) ως τέτοιες⁵⁰.

1.5. Γλώσσα και χώρος

Σε άμεση συνάρτηση με το προηγούμενο υποκεφάλαιο θα στραφούμε τώρα στην εξέταση ενός άλλου σημαντικού θεωρήματος του Λεφέβρ, με σκοπό να αναδείξουμε τη γλωσσική παραγωγή του χώρου (η Λεφεβρική θεωρία της γλώσσας⁵¹) μέσω της οποίας προσπαθεί να βρει την σχέση μεταξύ γνώσης και εξουσίας. Επηρεασμένος και πάλι από τον Νίτσε⁵² θεωρεί πως οι μεταμορφώσεις και οι αστάθειες της γλώσσας, παραπέμπουν στην αδυναμία πλήρους ελέγχου της φύσης και της ζωής⁵³. Κοντολογίς στο βιβλίο που παραπέμπουμε εδώ καταλήγει στο συμπέρασμα πως η γλώσσα είναι ένας άθροισμα μεταφορών, μετωνυμιών και ανθρωπομορφισμών όπου μέσω της χρήσης οδηγεί στον καθορισμό και την κανονικοποίηση των ανθρώπινων σχέσεων. Ο Λεφέβρ, συνεπώς, αντιλαμβάνεται την κοινωνία ως ένα χώρο και ένα αρχιτεκτόνημα εννοιών, μορφών και κανόνων, όπου η αφηρημένη της αλήθεια καταλήγει να αποτρέπει την πραγματικότητα της αίσθησης, του σώματος, των ευχών και των επιθυμιών⁵⁴.

Στο παρόν βιβλίο αναπτύσσει και πάλι μια τρισδιάστατη θεωρία της γλώσσας την οποία θα εκθέσουμε χωρίς να κωλυσιεργήσουμε, καθώς την θεωρούμε αναγκαία για να μπορέσουμε να μιλήσουμε για τις στιγμές ή τους μορφοποιητές του χώρου που διαπερνούν (τη τριάδα της «χωρικής πρακτικής», τις «αναπαραστάσεις χώρου» και τους «χώρους αναπαράστασης») όλο το έργο *Παραγωγή του Χώρου*.

⁵⁰ Αυτ., σ. 32

⁵¹ Henri Lefebvre, *Le Langage et la société*, Gallimard, Paris 1966

⁵² βλ. Φρήντριχ Νίτσε, *Περί αλήθειας και ψεύδους υπό εξωθητική έννοια*, μτφρ. Πέτρος Γιατζάκης, Εκκρεμές, Αθήνα 2009. Σε αυτό το βιβλίο ο Νίτσε συνδέει το νόημα με τις αξίες και την γνώση με την δύναμη.

⁵³ Ρομπ Σίλντς, *Λεφέβρ: Έρωτας και Αγώνας, Διαλεκτικές του Χώρου*, μτφρ. Λία Γυιόκα, Βανιάς, Περάσματα, Θεσσαλονίκη 2007, σ., 135

⁵⁴ Αυτ., 35

Η πρώτη διάσταση της γλώσσας είναι η συντακτική ή συνταγματική, η οποία έχει να κάνει με τους τυπικούς κανόνες των γλωσσικών ή γραμματικών συνδυασμών, οι οποίοι καθορίζουν την σχέση μεταξύ των σημείων (signs), των πιθανών τους συνδυασμών, τη δομή της πρότασης και τη σύνταξη. Η δεύτερη, είναι η παραδειγματική διάσταση, η οποία βασίζεται στο έργο του Ρομάν Γιάκομπσον (Roman Jakobson)⁵⁵. Ο Γιάκομπσον ανέπτυξε μια δισδιάστατη θεωρία για την γλώσσα διακρίνοντας δυο είδη ταξινόμησης: απ' τη μια, ένας συνδυασμός ή μια έννοια, όπου κάθε γλωσσική μονάδα χρησιμεύει ως πλαίσιο για απλούστερες μονάδες ή συμβαίνει στο πλαίσιο πιο σύνθετων μονάδων. Αυτή η μετωνυμική διαδικασία μπορεί να εκχωρηθεί στη συνταγματική διάσταση. Απ' την άλλη, είναι η διαφοροποιημένη γλωσσική λειτουργία της επιλογής ή της υποκατάστασης. Αν και η υποκατάσταση ενός όρου μπορεί να χρησιμοποιηθεί στη συντακτική ή συνταγματική διάσταση, ο Κρίστιαν Σμιτ (Christian Schmid) θεωρεί πως αντιστοιχεί σε μια μεταφορική διαδικασία και σχετίζεται με ένα κώδικα, ένα σύστημα σημασιών, δηλαδή παραδειγμάτων. Τέλος, η συμβολική διάσταση η οποία κατά τον Λεφέβρ δεν μπορεί ποτέ να μορφοποιηθεί και είναι ανεξάντλητη. Το σύμβολο εισέρχεται στην κοινωνική δομή και στις ιδεολογίες και χρησιμοποιείται ως πυλώνας για την αλληγορία και το φετίχ. Συνεπώς αποτελεί τη βάση του κοινωνικού φαντασιακού και όχι του ατομικού⁵⁶. Αυτό το σχήμα θεωρούμε ότι εφαρμόζεται στο εννοιολογικό τριαδικό σχήμα που συγκροτεί η θεωρία του Λεφέβρ, καθώς ο κοινωνικός χώρος περιέχει επίσης συγκεκριμένες αναπαραστάσεις αυτών των διπλών και τριπλών αλληλεπιδράσεων των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής και των αναπαραγωγών. Η συμβολική τους αναπαράσταση εξυπηρετεί στο να διατηρούνται σε μια κατάσταση συνύπαρξης και συνοχής. Οι αναπαραστάσεις των σχέσεων της αναπαραγωγής επιτελούνται στη βάση των σωμάτων, με την σεξουαλικοποίηση τους, με το αντρικό και γυναικείο σύμβολο, συμβολισμοί που κρύβουν περισσότερα απ' όσο φανερώνουν. Απ' την άλλη οι αναπαραστάσεις των σχέσεων της παραγωγής, οι οποίες υπάγονται στις σχέσεις της εξουσίας-δύναμης, εμφανίζονται στον χώρο με τη μορφή κτηρίων, μνημείων και έργων τέχνης⁵⁷. Εμφανίζεται, έτσι, η τρισδιάστατη χωρική παραγωγή η

⁵⁵ Roman Jakobson, *Two Aspects of Language and Two Types of Aphasic Disturbances*, in *selecting Writings II*, Mouton The Hague, Παρίσι 1971, σ. 239- 59

⁵⁶ Christian Schmid, *Space...* ο.π., σ. 35-36

⁵⁷ Henri Lefebvre, *Production...* ο.π., σ. 32 και 38- 39

οποία στο έργο *Παραγωγή του Χώρου* επανεμφανίζεται αρκετές φορές με μικρές διαφοροποιήσεις⁵⁸ ανάλογα με τη θεματολογία την οποία θέλει να περικλείσει.

Χωρική πρακτική: η έννοια αυτή προσδιορίζει την υλική διάσταση της κοινωνικής δραστηριότητας και της αλληλεπίδρασης. Τα χωρικά μέσα ταξινόμησης εστιάζουν στην πτυχή της ταυτόχρονης δραστηριότητας. Η χωρική πρακτική, σε αναλογία με τη συντακτική διάσταση της γλώσσας, υποδηλώνει το σύστημα που προκύπτει από την άρθρωση και τη σύνδεση στοιχείων ή δραστηριοτήτων. Συγκεκριμένα, θα μπορούσαμε να σκεφτούμε δίκτυα αλληλεπίδρασης και επικοινωνίας που προκύπτουν στην καθημερινή ζωή (π.χ. καθημερινή σύνδεση της κατοικίας και του χώρου εργασίας) ή στη διαδικασία παραγωγής (σχέσεις παραγωγής και ανταλλαγής).

Η αναπαράσταση του χώρου: συγκροτεί την εικόνα του χώρου ορίζοντάς τον. Ανάλογα με την παραδειγματική διάσταση της γλώσσας, μια χωρική αναπαράσταση μπορεί να αντικατασταθεί από μια άλλη που παρουσιάζει ομοιότητες από ορισμένες απόψεις αλλά διαφορές σε άλλες. Οι αναπαραστάσεις του χώρου εμφανίζονται στο επίπεδο του λόγου, της ομιλίας και συνεπώς περιλαμβάνουν λεκτικές μορφές όπως περιγραφές, ορισμοί και κυρίως (επιστημονικές) θεωρίες του χώρου. Επιπλέον, ο Λεφέβρ υπολογίζει τους χάρτες και τα σχέδια, τις πληροφορίες σε εικόνες και τα σημεία ανάμεσα στις αναπαραστάσεις του χώρου. Οι εξειδικευμένοι κλάδοι που ασχολούνται με την παραγωγή αυτών των αναπαραστάσεων είναι η αρχιτεκτονική και ο σχεδιασμός, αλλά και οι κοινωνικές επιστήμες (και εδώ έχει ιδιαίτερη σημασία η γεωγραφία).

Χώροι αναπαράστασης: Η τρίτη διάσταση της παραγωγής του χώρου ορίζεται από τον Λεφέβρ ως η αντιστροφή (inversion) των αναπαραστάσεων του χώρου (στο επίπεδο του ορισμού [terminology]). Αυτό αφορά τη συμβολική διάσταση του χώρου. Σύμφωνα με αυτή τη θέση, οι χώροι αναπαράστασης δεν αναφέρονται στους ίδιους τους χώρους αλλά σε κάτι άλλο: μια θεϊκή δύναμη, τον λόγο, το κράτος, την αρχή (principle) της αρρενωπότητας ή της θηλυκότητας και ούτω καθ' εξής. Αυτή η διάσταση της παραγωγής του χώρου αναφέρεται στη διαδικασία της σημασιοδότησης-νοηματοδότησης που συνδέεται με ένα (υλικό) σύμβολο. Τα σύμβολα του χώρου μπορούν να ληφθούν από τη φύση, όπως τα δέντρα ή οι εξέχοντες τοπογραφικοί σχηματισμοί ή θα μπορούσαν

⁵⁸ Αυτ., σ. 33 και 38- 39

να είναι τεχνήματα (artifacts), κτίρια και μνημεία. Θα μπορούσαν επίσης να αναπτυχθούν από ένα συνδυασμό και των δύο, για παράδειγμα ως «τοπία».

Σύμφωνα με αυτό το σχήμα, ο (κοινωνικός) χώρος μπορεί να αναλυθεί σε σχέση με αυτές τις τρεις διαστάσεις. Στην πρώτη, ο κοινωνικός χώρος εμφανίζεται στη διάσταση της χωρικής πρακτικής ως δίκτυο δραστηριοτήτων ή αλληλεπιδράσεων που από την πλευρά τους στηρίζονται σε καθορισμένη υλική βάση (μορφολογία, χτισμένο περιβάλλον). Στη δεύτερη, αυτή η χωρική πρακτική μπορεί να είναι γλωσσολογικά καθορισμένη και οριοθετημένη ως χώρος και στη συνέχεια να αποτελεί μια αναπαράσταση του χώρου. Αυτή η αναπαράσταση χρησιμεύει ως σχήμα οργάνωσης ή πλαίσιο αναφοράς για επικοινωνία, το οποίο επιτρέπει έναν (χωρικό) προσανατολισμό και επομένως συν-καθορίζει, ταυτοχρόνως, τη δραστηριότητα. Στην τρίτη, η «τάξη» του υλικού που αναδύεται στο έδαφος μπορεί να γίνει το όχημα που μεταφέρει το νόημα. Με αυτόν τον τρόπο αναπτύσσεται ένας (χωρικός) συμβολισμός που εκφράζει και συγκροτεί κοινωνικές νόρμες, αξίες και εμπειρίες.

Οι θεωρητικοί του Λόγου και της γλώσσας (για τον Λεφέβρ αυτοί είναι οι Χέγκελ και Μαρξ) είδαν το πρόβλημα με ξεκάθαρο τρόπο: δεν μπορεί να υπάρξει σκέψη και αναστοχασμός χωρίς γλώσσα και καμία γλώσσα χωρίς υλικό στήριγμα - δίχως τις αισθήσεις, δίχως στόμα και αυτιά, δίχως φωνές και εκφορές αρθρωμένων σημείων. Υπάρχουν δύο αντιθετικοί τρόποι ερμηνείας των παραπάνω. Για μερικούς, μεταξύ των οποίων ο Χέγκελ, και ενδεχομένως ο Μαρξ, οι «συνθήκες» πραγματοποιούνται επειδή «εκφράζουν» μια προϋπάρχουσα ορθολογικότητα. Για άλλους, αντίθετα, οι έννοιες και τα σημεία «δεν εκφράζουν» τίποτα - είναι αυθαίρετα. Το επιχείρημα σχετικά με την αυθαιρεσία του σημείου έχει ωθηθεί στο βαθμό που μέχρι και η γλώσσα καθ'εαυτή έχει τεθεί υπό αμφισβήτηση και έχει καταστεί αναγκαίο να εισαχθούν νέοι βασικοί παράγοντες όπως το σώμα, οι ενορμήσεις⁵⁹. Έτσι, στο επόμενο υποκεφάλαιο θα αναφερθούμε στις τρεις στιγμές του κοινωνικού χώρου, που περνάνε μέσα από το σώμα.

⁵⁹ 402

1.6. Η φαινομενολογική επίδραση στην παραγωγή του χώρου

Η θεωρία του Λεφέβρ για την παραγωγή του χώρου βασίστηκε απ' τη μια στη θεωρία του για τη γλώσσα και απ' την άλλη στη φαινομενολογία. Ο Λεφέβρ εντάσσει μια νέα τριάδα στην ανάλυση του για την παραγωγή του χώρου· το «αντίληπτό», το «συλληφθέν» και το «βιωμένο».

Η αντίληψη είναι μια κεντρική έννοια στη φαινομενολογία· πως ένα υποκείμενο αντιλαμβάνεται μια εικόνα, ένα τοπίο, ένα μνημείο; Σε τελική ανάλυση η αντίληψη αυτή βασίζεται στο υποκείμενο: «Ένας χωρικός δεν βλέπει το “τοπίο” του με τον ίδιο τρόπο που το αντιλαμβάνεται ένα κάτοικος της πόλης όταν απολαμβάνει μια βόλτα»⁶⁰. Παρόλα αυτά, η στάση του Λεφέβρ απέναντι στη φαινομενολογική εκδοχή της αντίληψης είναι αρκετά σκεπτικιστική. Γι' αυτό τον λόγο τη συνδυάζει με την έννοια της χωρικής πρακτικής ούτως ώστε να δείξει ότι η αντίληψη αυτή όχι μόνο δεν λαμβάνει χώρα στο μυαλό αλλά βασίζεται σε μια συγκεκριμένη, παραγόμενη υλικότητα⁶¹.

Η έννοια του βιωμένου αποκαλύπτει ένα φαινομενολογικό σημείο αναφοράς το οποίο δεν μπορεί να κατανοηθεί ιστορικά χωρίς την έννοια του συλληφθέντος. Σύμφωνα με την κατανόησή του, ο διαχωρισμός μεταξύ συλληφθέντος και βιωμένου έχει τις απαρχές του στη δυτική φιλοσοφία. Αυτός είναι ο τρόπος με τον οποίο προέκυψε η βασική αντίφαση ανάμεσα στη ζωή και τη σκέψη, ανάμεσα στο «βιωμένο» και το «συλληφθέν». Ο Ρομπ Σίλντς θεωρεί, χωρίς να μπορεί να το στηρίξει, ότι ο Λεφέβρ υιοθετεί τον κεντρικό δυισμό μεταξύ του βιωμένου και του συλληφθέντος από τον Νίτσε και τον Σπινόζα⁶². Παρόλα αυτά ο ίδιος ο Λεφέβρ στο έργο του *Metaphilosophy* θεωρεί ότι ο όρος βιωμένο αποτελεί έναν φιλοσοφικό όρο που περιγράφει την καθημερινότητα (everydayness, la quotidienneté)⁶³. Ο ίδιος συσχετίζει την έννοια του βιωμένου με την φαινομενολογία και τον υπαρξισμό του Σαρτρ.

⁶⁰ Henri Lefebvre, *Production of Space*, ο.π. σ. 113

⁶¹ *Αυτ.*, σ. 183

⁶² Ρομπ Σίλντς, ο.π. σ. 10

⁶³ Henry Lefebvre, *Metaphilosophy...* ο.π., σ. 79

Η ίδια η διασύνδεση μεταξύ του βιωμένου και του χώρου, δηλαδή του βιωμένου χώρου δεν δημιουργήθηκε από τον Λεφέβρ⁶⁴. Το πρόβλημα του βιωμένου χώρου υιοθετήθηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1930, κυρίως λόγω των παρατηρήσεων των ανωμαλιών της χωρικής εμπειρίας στην ψυχιατρική, υπό την ύπνωση και την κατανάλωση ψυχεδελικών ουσιών.

Ωστόσο η περιγραφική φαινομενολογία είχε μεγαλύτερη σημασία για τον Λεφέβρ. Στη *Φαινομενολογία της Αντίληψης* που δημοσιεύτηκε το 1945⁶⁵, ο Μερλώ Ποντύ είχε αναπτύξει μια θεωρία βασισμένη στις βασικές έννοιες: «χώρος», «χρόνος» και «βιωμένος κόσμος». Σ' αυτό το σημείο είναι ήδη σαφής η διαφορά μεταξύ ενός βιωμένου κόσμου και ενός αντιληπτού κόσμου, όπως επίσης και η σκέψη ότι απ' τη μια η επιστήμη αναφέρεται σε μια εμπειρία του κόσμου (και έτσι του βιωμένου κόσμου) χωρίς την οποία τα σύμβολα της επιστήμης δεν θα είχαν κανένα νόημα και απ' την άλλη η επιστήμη είναι η αποφασιστικότητα και η εξήγηση του αντιλαμβανομένου κόσμου. Αντίστοιχα ο Μερλώ Ποντύ διακρίνει ένα φυσικό κόσμο που κατασκευάζεται από την αντίληψη. Ένα γεωμετρικό χώρο που κατανοείται εννοιολογικά και απ' την άλλη πλευρά ένα βιωμένο χώρο: ένα μυθικό χώρο, τον χώρο των ονείρων, της σχιζοφρένειας και της τέχνης. Αυτός ο χώρος έχει ως βάση τη σχέση του υποκειμένου με τον κόσμο του και την ενσωμάτωση στην σωματικότητα του υποκειμένου⁶⁶.

Η θεωρία του Λεφέβρ φαίνεται να βασίζεται πολύ περισσότερο στους Χάιντεγκερ (με τον οποίο ο Λεφέβρ είχε ασχοληθεί συστηματικά μοιράζοντας μια σειρά από ανησυχίες σχετικά με την ύπαρξη και τον κόσμο, αλλά φτάνοντας σε διαφορετικά συμπεράσματα) και Μπασελάρ, ειδικότερα στις θέσεις που είχαν αναπτύξει σχετικά με τη ζωή και την κατοικία. Αν και για τον Λεφέβρ δεν είναι η κατοικία αλλά η πόλη αυτή που διαμορφώνει το είναι και τη συνείδηση του ατόμου, έχει ιδιαίτερη σημασία να αναφερθούμε στο έργο του Μπασελάρ *Η Ποιητική του Χώρου* (1957), που αποτελεί μια κλασική φαινομενολογική ανάλυση του βιωμένου χώρου. Στο έργο αυτό ο Μπασελάρ επιδιώκει τη σύνταξη μιας φαινομενολογίας της φαντασίας, η οποία βασίζεται σε ποιητικές εικόνες του «χώρου της ευτυχίας» (felicitous) στη λογοτεχνία⁶⁷. Στις μεγαλύτερες εκτάσεις αυτού του

⁶⁴ Christian Schmid, *space...* ο.π., σ. 38

⁶⁵ Maurice Merleau- Ponty, *Phenomenology of perception*, μτφρ. C. Smith, Humanities Press, Λονδίνο 1962

⁶⁶ *Αυτ.*, σ. 243-4, 291

⁶⁷ Gaston Bachelard, *The poetics of space*, μτφρ.. M. Jolas, MA: Beacon Press, Boston, 1969, σ.xxxi

έργου μπορούμε να δούμε κάποιες αντανακλάσεις που ήδη επισημαίνουν την τρισδιάστατη έννοια του χώρου στον Λεφέβρ. Αυτές οι εικόνες του «χώρου της ευτυχίας» λοιπόν, επιδιώκουν να ορίσουν την ανθρώπινη αξία που δίνεται στους ήδη «κατέχοντες χώρους» (possessed). Δηλαδή τους - αγαπημένους ή τους λατρεμένους (extolled) χώρους - τους οποίους υπερασπίζονται οι άνθρωποι ενάντια στις εχθρικές δυνάμεις. Κάτω από το πέπλο της προστατευτικής αξίας που αποδίδουν οι άνθρωποι στους χώρους οι φανταστικές αξίες που είναι εν έργω εδώ μπορούν να γίνουν κυρίαρχες. Έτσι λοιπόν ο χώρος που έχει καταληφθεί από τη φαντασία, δεν μπορεί να παραμείνει ένας αδιάφορος χώρος που απλά υπόκειται στα μέτρα και τις εκτιμήσεις ενός τοπογράφου επιθεωρητή. Ο χώρος αυτός έχει ζήσει με όλη τη μεροληψία της φαντασίας⁶⁸. Συνεπώς εδώ εμφανίζεται η πρώτη διάκριση μεταξύ μιας πραγματικής (ή υλικής) πτυχής του χώρου και μιας βιωμένης πτυχής όπου καθίσταται σαφές ότι και οι δύο όψεις μπορούν να αναφέρονται σε ένα και τον αυτό χώρο. Ο χώρος της ευτυχίας δεν είναι μόνο φανταστικός ή βιωμένος χώρος, αλλά έχει μια πρωταρχική, πραγματική προστατευτική αξία κάτι το οποίο αντιστοιχεί και στην χωρική πρακτική. Στο σημείο αυτό καλό θα ήταν να κάνουμε μία διάκριση που κάνει ο Λεφέβρ ανάμεσα στον χώρο και τη χωρική πρακτική. Ο χώρος δεν έχει καμιά εξουσία «από μόνος του», ούτε ο χώρος ως τέτοιος μπορεί να καθορίσει τις χωρικές αντιφάσεις. Οι αντιφάσεις αυτές είναι της κοινωνίας - μεταξύ ενός πράγματος και ενός άλλου εντός της καθέκαστης κοινωνίας, όπως για παράδειγμα μεταξύ των δυνάμεων και των σχέσεων παραγωγής που απλώς αναδύονται στον χώρο, στο επίπεδο του χώρου. Ο χώρος και τα προβλήματά του έχουν ως σημείο εκκίνησης τη φιλοσοφία που εγείρει ερωτήματα σχετικά με τον νοητικό και κοινωνικό χώρο και τις μεταξύ τους διασυνδέσεις, αφ' ενός τους δεσμούς με την φύση και αφ' ετέρου με τις «καθαρές μορφές». Απ' την άλλη, η χωρική πρακτική ρυθμίζει τη ζωή - δεν την δημιουργεί - και ως εκ τούτου εμπίπτει στην εμπειρική σφαίρα, δηλαδή παρατηρείται, περιγράφεται και αναλύεται σε ένα ευρύ φάσμα επιπέδων: στην αρχιτεκτονική, τον πολεοδομικό σχεδιασμό, στην αστικοποίηση, στην οργάνωση της καθημερινής ζωής και στην αστική πραγματικότητα⁶⁹.

Η τρίτη πτυχή του χώρου, ο συλληφθείς χώρος, εμφανίζεται και πάλι στο έργο του Μπασελάρ και μάλιστα οριοθετείται από τον φανταστικό χώρο. Στο πλαίσιο της αισθητικής του κρυμμένου, που ασχολείται με το στήθος, τις ντουλάπες και τα συρτάρια, ο Μπασελάρ γράφει:

⁶⁸ *Αυτ.*, σ. xxxi-xxxii

⁶⁹ Henry Lefebvre, *Production...ο.π.*, σ. 413-14

«ένα άδειο συρτάρι είναι αδιανόητο. Μπορούμε μόνο να το σκεφτούμε. Και για εμάς, που πρέπει να περιγράψουμε αυτό που φανταζόμαστε πριν το γνωρίσουμε, αυτό που ονειρευόμαστε πριν το επαληθεύσουμε, όλες οι ντουλάπες είναι γεμάτες»⁷⁰. Το επόμενο χωρίο στο οποίο θα αναφερθούμε ανήκει στον Λεφέβρ, που αρχικά προοριζόταν ως κριτική, αλλά μπορεί να διαβαστεί και σαν συνέχεια της Μπασελαρικής προσέγγισης: «Ένας άδειος χώρος υπό την έννοια ενός πνευματικού και κοινωνικού κενού που διευκολύνει την κοινωνικοποίηση μίας μη-κοινωνικής διάστασης, είναι στην πραγματικότητα απλώς μια αναπαράσταση του χώρου»⁷¹.

Αποκαλύπτεται με τον τρόπο αυτό ένα δεύτερο κεντρικό σημείο αναφοράς: Η γαλλική φαινομενολογία. Ωστόσο ο Λεφέβρ θεωρεί ότι η προσέγγιση του έχει επηρεαστεί σε μεγάλο βαθμό και απ' τον Καρτεσιανό διαχωρισμό υποκειμένου και αντικειμένου. Κατά συνέπεια επικρίνει τον Χούσερλ, τον ιδρυτή της φαινομενολογίας και τον μαθητή του Μερλώ-Ποντύ, επειδή χρησιμοποιούν την υποκειμενοποίηση του εγώ ως κεντρικό σημείο της ανάλυσης τους, και συνεπώς δεν μπορούν να ξεπεράσουν τον ιδεαλισμό τους⁷². Στόχος του Λεφέβρ είναι να μιλήσει για μια υλιστική εκδοχή της φαινομενολογίας, ένα σχέδιο που και ο ίδιος ο Μερλώ-Ποντύ επιδίωξε αλλά δεν κατάφερε να το ολοκληρώσει. Ως εκ τούτου σηματοδοτεί την πρόσβαση της φαινομενολογίας στις τρεις διαστάσεις της παραγωγής του χώρου με τις έννοιες του «αντιληπτού, του «συλληφθέντος» και του «βιωμένου». Αυτή η τριάδα για τον Λεφέβρ είναι ταυτόχρονα ατομική και κοινωνική. Δεν είναι απλώς ουσιώδη στοιχεία για την αυτοπαραγωγή του ανθρώπου αλλά και για την αυτοπαραγωγή ολόκληρης της κοινωνίας. Και οι τρεις έννοιες υποδηλώνονται ως ενεργές και ταυτόχρονα ατομικές και κοινωνικές διαδικασίες. Έτσι φτάσαμε στον ορισμό της δεύτερης τριάδας, του «αντιληπτού χώρου», του «συλληφθέντος χώρου» και του «βιωμένου χώρου».

Αντιληπτός χώρος: ο χώρος έχει μια αντιληπτή όψη που μπορεί να γίνει κατανοητή απ' τις αισθήσεις. Αυτή η αντίληψη αποτελεί αναπόσπαστο συστατικό κάθε κοινωνικής πρακτικής. Περιλαμβάνει όλα όσα παρουσιάζονται στις αισθήσεις. Όχι μόνο βλέπει αλλά και ακούει, μυρίζει, αγγίζει, δοκιμάζει. Αυτή η αισθητά αντιληπτή πλευρά του χώρου σχετίζεται άμεσα με την υλικότητα των «στοιχείων» που συνιστούν τον χώρο.

⁷⁰ Αυτ., σ. xxxiii- xxiv

⁷¹ Henri Lefebvre, *Production of space*, ο.π., σ. 190

⁷² ο.π. σ. 4, 22

Συλληφθείς χώρος: ο χώρος δεν μπορεί να συλληφθεί ως τέτοιος χωρίς να έχει γίνει αντιληπτός προηγουμένως. Η συγκέντρωση των στοιχείων για να σχηματιστεί ένα «σύνολο» που στη συνέχεια θεωρείται ή υποδηλώνεται ως χώρος προϋποθέτει μια πράξη σκέψης που συνδέεται με την παραγωγή της γνώσης.

Βιωμένος χώρος: η τρίτη διάσταση της παραγωγής του χώρου είναι η βιωμένη εμπειρία του χώρου. Αυτή η διάσταση δηλώνει τον κόσμο όπως τον βιώνει ο άνθρωπος στην πρακτική της καθημερινής του ζωής. Σε αυτό το σημείο, για τον Λεφέβρ δεν υπάρχει αναλογία μεταξύ βιωμένου χώρου και θεωρητικής ανάλυσης: η βιωμένη, πρακτική εμπειρία δεν αφήνεται να εξαντληθεί μέσω της θεωρητικής ανάλυσης. Παραμένει πάντοτε ένα πλεόνασμα, ένα υπόλοιπο, ένα απροσδιόριστο και μη αναλύσιμο, αλλά αυτό το υπόλειμμα είναι πολύτιμο και μπορεί να εκφραστεί μόνο με καλλιτεχνικά μέσα.

Από φαινομενολογική άποψη, η παραγωγή του χώρου εδράζεται σε μια τρισδιάστατη μορφή που μπορεί να αναγνωριστεί σε κάθε κοινωνική διαδικασία. Ο Λεφέβρ το αποδεικνύει χρησιμοποιώντας το παράδειγμα της ανταλλαγής. Η ανταλλαγή ως ιστορική προέλευση της κοινωνίας των βασικών προϊόντων δεν περιορίζεται στη (φυσική) ανταλλαγή αντικειμένων. Απαιτεί επίσης επικοινωνία, αντιπαράθεση, σύγκριση και ως εκ τούτου γλώσσα και λόγο, σημεία και ανταλλαγή σημείων, και ως εκ τούτου μια διανοητική ανταλλαγή, ώστε να πραγματοποιείται μια υλική ανταλλαγή. Η σχέση ανταλλαγής περιέχει επίσης μια συναισθηματική πτυχή, ανταλλαγή των αισθήσεων και των παθών που, ταυτόχρονα, και οι δύο εξαπολύουν και αλυσοδένουν τη συνάντηση.

Οι τρεις στιγμές του κοινωνικού χώρου, περνάνε μέσα από το σώμα, και πιο συγκεκριμένα μέσα από τη σχέση του χώρου και του υποκειμένου, ιδωμένο ως είναι μέλος μιας κοινότητας και συνεπάγεται τη σχέση του με το δικό του σώμα και αντίστροφα. Το «αντιληπτό», το «συλληφθέν» και το «βιωμένο» (με χωρικούς όρους: η «χωρική πρακτική», η «αναπαράσταση του χώρου» και οι «αναπαραστάσεις του χώρου»), χάνουν όλες τις δυνάμεις τους μέσα στον αφηρημένο χώρο. Εάν δεν μπορούν να γίνουν κατανοητά μέσα στο συγκεκριμένο (το οποίο διαφοροποιείται από το άμεσο) καταλήγει να γίνεται ένα απλό ιδεολόγημα. Οι τρεις στιγμές θα έπρεπε να είναι

αλληλοσυνδεδεμένες έτσι ώστε το υποκείμενο, μέσα στη συγκεκριμένη δοσμένη κοινότητα να μπορεί να μεταφερθεί σε μια άλλη, χωρίς να επέρχεται σύγχυση, ανεξαρτήτως εάν συνιστούν συνεκτικό σύνολο⁷³. Αυτό ίσως να είναι εφικτό εάν δομηθεί μια κοινή γλώσσα, συνείδηση και ένας κώδικας. Όμως «η δυτική φιλοσοφία έχει προδώσει το σώμα⁷⁴», έχει συμμετάσχει ενεργά στην απαξίωσή του. Το ζωντανό σώμα - που είναι και υποκείμενο και αντικείμενο - υπό τη μορφή του cogito - του σκεπτόμενου εγώ - κατακερματίστηκε τόσο θεωρητικά όσο και πρακτικά. Το υποκείμενο όπως και το αντικείμενο έχουν αναλάβει ένα ιδεολογικό βάρος σημείων και νοημάτων. Με τη σύλληψη του υποκειμένου χωρίς αντικείμενο (το καθαρά σκεπτόμενο «εγώ») και του αντικειμένου χωρίς υποκείμενο (το σώμα ως μηχανή) η φιλοσοφία δημιούργησε ένα αμετάκλητο ρήγμα σε αυτό που προσπαθούσε να καθορίσει. Αν και υπάρχουν φιλόσοφοι οι οποίοι προσπάθησαν να ενοποιήσουν το υποκείμενο υπό την αιγίδα εννοιών όπως ο «άνθρωπος» ή η «συνείδηση» (όπως για παράδειγμα ο Χέγκελ) το μόνο που κατάφεραν ήταν να προσθέσουν ένα ακόμη φιλοσοφικό ψεύδος κάτω από ένα ήδη μεγάλο κατάλογο τέτοιων οντοτήτων⁷⁵. Κάτω από την ηγεμονία του Λόγου, ο αληθινός, νοητικός και κοινωνικός χώρος χωρίζονται, όπως το άμεσα βιωμένο και το συλληφθέν, το υποκείμενο και το αντικείμενο.

1.7. Αντί- επιλόγου: Μεταφιλοσοφία

Στο παρόν κεφάλαιο της εργασίας επιδιώξαμε να πραγματευτούμε τι είναι ο χώρος και ποιές είναι οι θεμελιώδεις αρχές για την παραγωγή του στο έργο του Λεφέβρ. Τον ορίζει ως μια παραγωγική διαδικασία με βάση την υλικότητα της κοινωνικής πρακτικής και του ανθρώπινου σώματος, που πραγματώνεται σε τρεις διαλεκτικές διασυνδεδεμένες διαστάσεις. Αφ' ενός με βάση τη τρισδιάστατη γλωσσική του θεωρία χρησιμοποιεί τις έννοιες «χωρική πρακτική», «αναπαράσταση του χώρου» και «χώροι αναπαράστασης» και αφ' ετέρου με τους όρους που δανείζεται από τη φαινομενολογία, το «αντιληπτό», το «συλληφθέν» και το «βιωμένο». Στην προσπάθειά του να διατηρήσει την υλιστική του θέση τις μετατοπίζει από το σκεπτόμενο εγώ, που

⁷³ Henry Lefebvre, *Production...ο.π.*, σ. 40

⁷⁴ *Αυτ.*, σ. 407

⁷⁵ *Αυτ.*, 408

πράττει και βιώνει εμπειρίες στη διαδικασία της κοινωνικής παραγωγής της σκέψης, της δράσης και της εμπειρίας. Συνεπώς ο κοινωνικός χώρος δεν μπορεί να έχει καμιά υλική υπόσταση χωρίς τη σκέψη που την κατευθύνει και χωρίς τα βιωμένα εμπειρικά στοιχεία, τα συναισθήματα που επενδύονται πάνω σ' αυτή την υλικότητα.

Στον πυρήνα αυτής της παραγωγής βρίσκονται άλλες τρεις στιγμές: η υλική παραγωγή, η παραγωγή γνώσης και τρίτο η παραγωγή νοήματος. Υπ' αυτή την έννοια βλέπουμε πως στο στόχαστρο της Λεφεβρικής θεωρίας δεν είναι ο χώρος καθαυτός και η διάταξη των αντικειμένων εντός του, ως εάν αυτός να είχε μια *a priori* λογική συγκρότηση, δηλαδή να ήταν ούδετερος, καθαρός και αντικειμενικός και να μην είχε πολιτικό χαρακτήρα. Ο χώρος πρέπει να γίνεται κατανοητός ως ένα εν δυνάμει πολύπλοκο δίκτυο σχέσεων που συνεχώς παράγει και αναπαράγει και είναι πάντα συνδεδεμένος με έναν χρόνο. Ως εκ τούτου το αντικείμενο της ανάλυσής του είναι οι ενεργές διαδικασίες της παραγωγής που λαμβάνουν χώρα ανά πάσα στιγμή, στο «τώρα».

Τα ερωτήματα, όμως, παραμένουν ανοιχτά. Πού θα εδραιωθεί το σώμα, ποιά πολιτική πρέπει να ακολουθήσουμε ενάντια στις πολιτικές που επιφέρουν τον κατακερματισμό της γνώσης και του χώρου, του αφηρημένου χώρου; Μπορούμε να σκεφτούμε μια διαφορετική χωρική πρακτική; Που θα τη βρούμε; Σε ένα ιδανικό κράτος; Όσο η καθημερινή ζωή παραμένει κάτω από την κυριαρχία του αφηρημένου χώρου, κάτω από τους συγκεκριμένους περιορισμούς του, οι μόνες βελτιώσεις που γίνονται είναι τεχνικές (όπως είναι η ταχύτητα των μετακινήσεων), οι διάφοροι χώροι – χώροι εργασίας, διασκέδασης και χώροι διαβίωσης – διαπερνιούνται από τους μηχανισμούς ελέγχου της πολιτικής εξουσίας, τόσο πιο δύσκολο να μιλήσουμε για εγχειρήματα που μιλάνε για αλλαγή ζωής. Συνεπώς, εδώ θα πρέπει να εξετάσουμε ένα άλλο κρίσιμο σημείο της προσέγγισης του που είναι το φιλοσοφικό ξεπέρασμα που επιδιώκει να συναντήσει την πράξη και τη δράση.

Ολόκληρος ο (κοινωνικός) χώρος περνάει από το σώμα, αν και το μεταμορφώνει σε τόσο ριζικό βαθμό που μπορεί να το σκοτώσει. Το σώμα θεωρούμενο χωρικά, μέσα από τα διαδοχικά επίπεδα που συνθέτουν οι αισθήσεις του προδιαγράφουν τα στρώματα του κοινωνικού χώρου και τις διασυνδέσεις του. Ο αφηρημένος χώρος με τη χωρική πρακτική του – που χαρακτηρίζεται από καταστολή και καταπίεση - τείνει να περιορίζει τον χρόνο στο επίπεδο του εργασιακού χρόνου και ταυτόχρονα να μειώνει τους ρυθμούς διαβίωσης μέσα στα πλαίσια των ορθολογικών και

εντοπισμένων κινήσεων της διαιρεμένης εργασίας. Το σώμα, ως βάση και θεμέλιο θα πρέπει να αναζητηθεί πέρα από τον Λόγο – που φυλάσσεται από τη μια πλευρά από το μάτι του Θεού, του Πατέρα και του Δασκάλου ή του αφεντικού και απ’ την άλλη με την φαλλική αρχή (με τις πολεμικές αρετές του), τη φιλοσοφία και από θεωρίες του διαχωρισμού. Η θεωρητική σκέψη για τον Λεφέβρ πρέπει να ανασυγκροτήσει το σώμα σε σχέση με/και μέσα στον χώρο, αλλά επίσης και ως δημιουργό (παραγωγό) του χώρου. Το ότι αντιλαμβάνεται πως το σώμα εδραιώνεται «πέρα από τον λόγο», δεν σημαίνει και πέρα από την ομιλία, αλλά ότι λαμβάνει υπόψιν τη τεράστια αποθήκη ανεπίσημων γνώσεων ή μη τυπικής γνώσης, που είναι ενσωματωμένες στην ποίηση, τη μουσική το χορό και το θέατρο και θα μπορούσαν να αποτελέσουν μια πιθανή πραγματική γνώση⁷⁶.

Βάσει των προαναφερθέντων, ο Λεφέβρ μας συστήνει το έργο του ως μεταφιλοσοφία. Η μεταφιλοσοφία του δεν έχει στόχο να πετάξει όλες τις αποκτηθείσες θέσεις της φιλοσοφίας στον κάδο των αχρήστων. «Τίποτα από την παλιά φιλοσοφική αναζήτηση δεν θα καταργηθεί στη διαδικασία - ούτε οι κατηγορίες της, ούτε το βασικό θέμα της, ούτε η σειρά των προβλημάτων με τα οποία ασχολήθηκε»⁷⁷. Ο ίδιος θέλει να διασώσει την έννοια της αλήθειας και την αλήθεια της έννοιας από τον υποβιβασμό και την καταστροφή προς την οποία τα φιλοσοφικά συστήματα με τη δική τους καθοδική πορεία τείνουν να τα σύρουν⁷⁸. Αυτό που ονομάζει «πέρα από την φιλοσοφία» γίνεται αντιληπτό ως πέραν από τους διαχωρισμούς και πέραν του αναφορικού και του μεταφυσικού. Ο όρος «πέρα από τη φιλοσοφία» βρίσκει τη βασική του φωνή στην άρνηση της αναφοράς - της διαδικασίας αυτής, μέσω της οποίας οι φιλόσοφοι προωθούσαν τη μεταμόρφωση του σώματος σε αφαιρέσεις, σε σημεία μη σώματος. Εν κατακλείδι, συνεπάγεται τη διατήρηση των φιλοσοφικών εννοιών στο εύρος τους, αλλάζοντας τις συνδηλώσεις τους, αντικαθιστώντας τα παλιά «αντικείμενα» τους με νέα. Συνεπώς μιλάμε για την κατάργηση της δυτικής μεταφυσικής, μιας παράδοσης σκέψης που κινείται από τον Καρτέσιο μέχρι τον Χέγκελ, μιας παράδοσης που έχει ενσωματωθεί επιτυχώς σε μια κοινωνία βασισμένη στον καθαρό πολιτικό λόγο (raison d'etat) και

⁷⁶ *Αυτ.*, σ. 408

⁷⁷ *Αυτ.*, σ. 404-5

⁷⁸ Ένα καθήκον που αφήνει ατελείωτο εδώ. Το μόνο που μας αναφέρει γι’ αυτό είναι ότι η κριτική θα πρέπει να βασίζεται αφενός στην κοινωνική πρακτική (Μαρξ) και αφετέρου στην τέχνη, την ποίηση, τη μουσική και το δράμα (Νίτσε). Η κριτική αυτή θα πρέπει να είναι σε κάθε περίπτωση ριζωμένη στο (υλικό) σώμα. βλ. *Αυτ.*, σ. 405.

ταυτόχρονα σε μια συγκεκριμένη εννοιολόγηση του χώρου και μιας συγκεκριμένης χωρικής πραγματικότητας⁷⁹.

Όλα όσα έχουν αναφερθεί, το μονοπάτι που ακολουθεί ο Λεφέβρ στην προσπάθειά του να κατασκευάσει μια γνώση του χώρου είναι δεμένο με μία στρατηγική υπόθεση· ένα θεωρητικό και πρακτικό εγχείρημα με μεγάλο εύρος⁸⁰. Μια υπόθεση αυτού του είδους χρησιμεύει για να συγκεντρώσει τη γνώση γύρω από ένα συγκεκριμένο σημείο εστίασης, έναν πυρήνα, μια έννοια ή μια ομάδα εννοιών. Η σχετική στρατηγική μπορεί να επιτύχει ή να αποτύχει, σε κάθε περίπτωση όμως δεν θα έχει μεγάλη διάρκεια ζωής πέρα από ένα πεπερασμένο χρονικό διάστημα, μεγάλο ή μικρό πριν από την διάλυση ή τη διάσπαση της, όπως πολύ εύκολα μπορούμε να εξάγουμε από την ιστορία. Όμως τον ίδιο δεν τον ενδιαφέρει να δημιουργήσει μια επιτυχημένη τακτική. Γιατί ανεξάρτητα από το διάστημα που θα καταφέρει να κυβερνήσει μια τακτική επιχείρηση στους τομείς της γνώσης και της δράσης πρέπει να παραμένει πάντοτε προσωρινή και να υπόκειται συνεχώς στην αναθεώρηση και τον αναστοχασμό. «Αργά ή γρήγορα, η βάση ακόμη και της πιο επιτυχημένης στρατηγικής πρέπει να καταρρεύσει»⁸¹. Με αυτό τον τρόπο ο Λεφέβρ επιτίθεται στις τακτικές και στρατηγικές ενέργειες που αποσκοπούν στην εγκαθίδρυση ενός είδους ανυπέρβλητου φρουρίου της γνώσης και της πρακτικής. Κατά τον Λεφέβρ οι υποστηρικτές τέτοιων κινήσεων εκφράζουν πάντοτε την πεποίθηση ότι οι ισχυρισμοί τους είναι αναμφισβήτητα επιστημονικής φύσης, ενώ παράλληλα αγνοούν τα ζητήματα που εγείρονται από όλες αυτές τις αξιώσεις. Αντιστρόφως όσοι υποστηρικτές του προσπαθούν να τον εντάξουν σε ένα κλειστό σύστημα βρίσκονται αντιμέτωποι με το πρόβλημα της ρευστότητας των θεωρημάτων του, της δυναμικής και της ανοικτότητας της σκέψης του. Είναι μάλλον εγκλωβισμένοι μέσα στην τελειότητα της πιο κοινής απάντησης του: «Μιλάμε για ένα πολιτικό εγχείρημα; Και ναι και όχι»⁸². Το ότι αποφεύγει πεισματικά ένα είδος στρατηγικής δεν σημαίνει ότι ξεπέφτει στο επίπεδο των αιώνιων αληθειών, αλλά αφήνει πάντα εν ενεργεία τη διαλεκτική του «εφικτού» και του «ανέφικτου». Είναι η ικανότητα του να μετακινείται από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο, από τη θεωρία στην πραγματικότητα μέσα από τη διαλεκτική ευκίνησία που χαρακτηρίζει το έργο του και αυτό το

⁷⁹ *Αυτ.*, σ.407

⁸⁰ *Αυτ.*, σ. 60

⁸¹ *Αυτ.*

⁸² *Αυτ.*

καταφέρει μέσα από την σύνδεση αρκετών διαφορετικών μεθοδολογικών διαβημάτων. Εν κατακλείδι, αντλούμε από τον Λεφέβρ περισσότερο μια ευαισθητοποίηση πάνω στα θέματα που ασχολείται και δεν αντιλαμβανόμαστε τη σκέψη του ως ένα κλειστό σύστημα.

2. Δικαίωμα στην Πόλη

2.1. Εισαγωγή

Το *Δικαίωμα στην Πόλη* (1968) είναι ίσως το πιο πολυδιαβασμένο βιβλίο που έγραψε ο Λεφέβρ και μέχρι και σήμερα αντηχεί από τα ακαδημαϊκά ιδρύματα μέχρι τους δρόμους σαν κεντρικό σύνθημα από εξεγερμένες ομάδες. Επιλέξαμε να συμπεριλάβουμε τα δύο αυτά βιβλία - *Παραγωγή του Χώρου* και *Δικαίωμα στην Πόλη* - σε μία ενιαία εργασία λόγω του ότι η πόλη είναι ο κατεξοχήν αστικός χώρος. Για τον Λεφέβρ δεν είναι η κατοικία⁸³, αλλά η πόλη είναι αυτή που εκφράζει το είναι και τη συνείδηση του ατόμου, καθώς η πόλη είναι αυτή που μορφοποιεί το αστικό, οργανώνει την καθημερινή ζωή και είναι το έδαφος όπου αποτυπώνονται οι κοινωνικές σχέσεις και οι σχέσεις αναπαραγωγής. Στην προσπάθεια του να προσεγγίσει μια έννοια της ολότητας συγκροτεί μια ανάλυση-σύνθεση και αναφέρεται σ' ένα τμήμα ενός πεδίου που θέλει να περικλείσει, έτσι ώστε να συνδυάσει φαινομενικά ξεχωριστά στοιχεία που θα οδηγούν σε μια ενότητα και θα ορίζονται από μια σύγκλιση. Η ολότητα είναι συνδεδεμένη με την κατανόηση των σημερινών αλλοτριωμένων συνθηκών της καθημερινής ζωής και του τι είναι πιθανόν στο μέλλον. Ο Λεφέβρ επιδιώκει με αυτό τον τρόπο να ανιχνεύσει την ολότητα των πτυχών της εμπειρίας έτσι

⁸³ Όπως αναφέραμε στο υποκεφάλαιο 1.6.

ώστε να ξεπεραστεί ο κατακερματισμός της ανθρώπινης ταυτότητας και να ξεπεραστούν οι κανονιστικές προδιαγραφές του σώματος⁸⁴.

Σε αυτό το βιβλίο αναζητεί την επαναξιοποίηση του υποκειμένου μέσα απ' την αναζήτηση χώρων που θα του επιτρέψουν να λειτουργεί με αυτονομία και δημιουργικότητα. Σε αυτό το πλαίσιο η έννοια του έργου (oeuvre) παίζει κεντρικό ρόλο, καθώς σηματοδοτεί όλες τις δραστηριότητες αυτορύθμισης ή συλλογικής αυτοδιαχείρισης. Με την πλήρη αστικοποίηση της κοινωνίας, ο βιομηχανικός προλετάριος βρέθηκε εν μέσω μιας διαδικασίας διάλυσης που υπονόμεισε επίσης και τον ρόλο του ως παράγοντα μετασχηματισμού. Για τον λόγο αυτό, εισήγαγε τον όρο του κατοικείν (inhabiting), ως νέα ανατρεπτική κατηγορία, και πάνω σ' αυτή τη βάση οραματίζεται ένα νέο επαναστατικό υποκείμενο το οποίο θα εξεγερθεί όχι απλά ενάντια στην εκμετάλλευση της εργατικής του δύναμης, αλλά και ενάντια στην καταστροφή του περιβάλλοντος διαβίωσης του. Ο Λεφέβρ επικεντρώθηκε στη διαδικασία κατά την οποία παράγεται η κοινωνία ως όλον. Ο χώρος και η πολιτική του χώρου, δεν εκφράζουν απλώς τις κοινωνικές σχέσεις αλλά επιδρούν πάνω τους.

Πώς μπορούμε να συλλάβουμε τα φαινόμενα σε όλη τους την έκταση και με όλες τις αντιφάσεις τους; Για να γίνει αυτό, πρέπει να διατηρηθεί η διάκριση των τριών επίπεδων ανάλυσης: πρώτον, η σφαιρική διαδικασία εκβιομηχάνισης και αστικοποίησης - κοινωνία πόλης, δεύτερο, το ιδιότυπο επίπεδο πόλης - τρόποι ύπαρξης του κατοικείν και τρίτο, την διάπλαση του καθημερινού μέσα στο αστικό. Για τον Λεφέβρ είναι απαραίτητο να διατηρηθεί η διαφορά των τριών επιπέδων, έτσι ώστε να αποφευχθεί η σύγχυση και να καταπολεμηθούν οι στρατηγικές που θέλουν να διαλύσουν το αστικό μέσα στον βιομηχανικό σχεδιασμό ή και μέσα στην κατοίκηση. Γιατί παρόλο που θεωρεί πως το ζήτημα της στέγασης έχει λάβει επείγουσα μορφή, θεωρεί επίσης ότι παραμορφώνει τα πραγματικά προβλήματα της πόλης. Η αστική πραγματικότητα τροποποιεί τις σχέσεις παραγωγής, χωρίς όμως να είναι επαρκής για να τις μετασχηματίσει, εάν δεν συνδυαστεί με κρίσιμες παρεμβάσεις στην καθημερινή ζωή⁸⁵. Συνεπώς, χρειαζόμαστε μια κρίσιμη παρέμβαση στην καθημερινή ζωή ούτως ώστε να κατανοήσουμε τον τρόπο με τον οποίο το αστικό δύναται να

⁸⁴ Ρομπ Σίλντς, *Λεφέβρ: Έρωτας και Αγόνας, Διαλεκτικές του Χώρου*, μτφρ. Λία Γυιόκα, Βανιάς/Περάσματα, Θεσσαλονίκη 2007, σ. 135

⁸⁵ Kanishka Goonewardena, «Marxism and Everyday life: on Henri Lefebvre, Guy Debord, and some others», *Space, Difference, Everyday Life: reading Henri Lefebvre* Routledge, New York 2008, σ.126

μετασχηματίσει και να μην περιορίζεται απλώς στο να τροποποιεί τις σχέσεις παραγωγής. Ερχόμενο σε κριτική θέση απέναντι στον οικονομισμό και στον νεοκλασικό μαρξισμό⁸⁶, δηλαδή που στηρίζεται στη θεωρία της βάσης-εποικοδομήματος, ο Λεφέβρ θεωρεί πως αυτές οι προσεγγίσεις δεν είναι επαρκείς καθώς δεν μπορούν να βρουν με ακρίβεια το αστικό καθεαυτό. Έτσι, εισάγει την έννοια του επιπέδου για να μπορέσει να προσεγγίσει την ολότητα μέσα από μια διαλεκτική αντίληψη. Τα επίπεδα μπορούν να διαχωρίσουν τις κλίμακες της κοινωνικο-χρονικής πραγματικότητας, να γίνουν κατώφλι το ένα για το άλλο. Τα ξεχωριστά επίπεδα μπορούν να αλληλεπιδράσουν και να γίνουν τηλεσκόπια με διαφορετικά αποτελέσματα ανάλογα με τις συναντήσεις και τις περιεκτικότητες τους⁸⁷. Έτσι, θεωρούμε πως στην προσπάθειά μας να κατανοήσουμε την σκέψη του και τους στοχασμούς του πάνω στην πόλη θα εκκινήσουμε από το αστικό ζήτημα. Στη συνέχεια θα δούμε την καταλυτική για την πόλη διαδικασία της εκβιομηχάνισης σε συνδυασμό με την αστικοποίηση και θα θέσουμε τις βασικές γραμμές διαφοροποίησης μεταξύ της αξίας χρήσης και της ανταλλακτικής αξίας. Στη συνέχεια, καθώς ο Λεφέβρ επιδιώκει να ανιχνεύει τις δυνατότητες υπέρβασης των σημερινών συνθηκών, θα προσπαθήσουμε να καταδείξουμε στη βάση της λογικής του μια αστική στρατηγική που να μας φανερώνει τις δυνατότητες που έχει η ζωή μέσα στην πόλη. Υπ' αυτή την έννοια, επιδιώκουμε να αναζητήσουμε νέα νοητικά διαβήματα, πράξεις υπέρβασης των αλλοτριωμένων συνθηκών ζωής και μια νέα κεντρικότητα. Τέλος, θα δώσουμε έμφαση στην «καθημερινή ζωή» και την έννοια του «καθημερινού» που θεωρείται από αρκετούς αναλυτές του Λεφέβρ, ως η μεγαλύτερη εννοιολογική συνεισφορά του στη Μαρξιστική θεωρία⁸⁸.

2.2. Το αστικό

⁸⁶ Γενικά ο νεοκλασικός μαρξισμός αναφέρεται στις προσπάθειες να συγκροτηθεί μια μαρξιστική πολιτική οικονομία. Για παράδειγμα ο αναλυτικός μαρξιστής John Roemer

⁸⁷ Henry Lefebvre, *Δικαίωμα στην πόλη: Χώρος και πολιτική*, μτφρ. Πάνος Τουρνικιώτης- Κλωντ Λωράν, Κουκίδα, Αθήνα 2017., σ. 128-129

⁸⁸ Eleonore Kofman και Elizabeth Lebas, «Introduction», Henry Lefebvre, *Writing on Cities*, Blackwell, Οξφόρδη HB 1996, σ. 5. Το βιβλίο αυτό αποτελεί την δεύτερη αγγλική έκδοσή του βιβλίου *Δικαίωμα στην Πόλη*, στην οποία οι μεταφραστές της κάνουν μια επιλεκτική προσθαφαίρεση χωρίων και κειμένων του βιβλίου του Λεφέβρ. Η πρόθεση τους για την συγγραφή αυτής της δεύτερης έκδοσης αποσκοπούσε στην αποκατάσταση του αστικού που υποτάχθηκε στο χωρικό.

Οι κοινωνικές σχέσεις - ιδωμένος ως η ίδια η κοινωνική πραγματικότητα - έχουν ως αφετηρία τους το πρακτικό-αισθητό και άρα δεν υφίστανται πέραν της πρόσδεσής τους με τα αντικείμενά τους. Ο Λεφέβρ εντάσσει στην ανάλυσή του δύο όρους που δεν διακρίνονται, αλλά και ούτε συγχέονται μεταξύ τους. Από τη μια την πόλη - της υλικής πρακτικό-αισθητής πραγματικότητας, δεδομένης μέσω της αρχιτεκτονικής - και απ' την άλλη το αστικό - ως η κοινωνική πραγματικότητα, η οποία συντίθεται από σχέσεις τις οποίες η σκέψη οφείλει να συλλάβει, να οικοδομήσει και να ανοικοδομήσει, πάντα χωρίς να ξεφεύγει από τη χωρική τους διάσταση⁸⁹. Αν δεν έχουν αυτή τη βάση, τότε τις αντιλαμβανόμαστε ως δυνατότητες, που αναζητούν την ενσάρκωση τους στην πόλη. Αν δεν το πετύχουν αυτό εξαφανίζονται.

Το αστικό ορίζεται από τον Λεφέβρ ως η νοητική και κοινωνική μορφή της συγχρονικότητας, η ταυτόχρονη συνάντηση των πολλαπλών σχέσεων σε ένα κέντρο⁹⁰. Το αστικό δίνει προτεραιότητα στην αξία χρήσης, είναι η εγγραφή ενός χρόνου πάνω στον χώρο που πρέπει να αναγορευθεί ως το ανώτατο αγαθό ανάμεσα στα αγαθά. Όμως κάτω από τη συνεχή ανάπτυξη της βιομηχανίας, η οποία θεωρείται από τον Λεφέβρ ως η κινητήρια δύναμη των κοινωνικών μετασχηματισμών που έχουν λάβει χώρα τους τελευταίους δύο αιώνες, αλλάζει τον χαρακτήρα του. Αρχικά, εκτός των πόλεων στα σημεία παραγωγής των πρώτων υλών (κάρβουνο, νερό, κ.λπ.), η βιομηχανία καταλαμβάνει τους πυρήνες των αρχαίων πόλεων, ιδιοποιείται τα ήδη υπάρχοντα δίκτυα και τα αναπλάθει σύμφωνα με τις ανάγκες της - δημιουργεί πολεοδομικά συγκροτήματα - και υποβιβάζει τον προϋπάρχοντα αστικό χαρακτήρα τους. Ο 16ος αιώνας είναι το σημείο όπου ο Λεφέβρ εντοπίζει μια κριτική στιγμή μετάλλαξης του χαρακτήρα της πόλης: η αγροτική παραγωγή υποχωρεί μπροστά στη βιοτεχνική και μετέπειτα στη βιομηχανική παραγωγή, στην αγορά, και την ανταλλακτική αξία του υπό ανάδυση καπιταλισμού. Η γη ξεφεύγει από τα χέρια των φεουδαρχών και περνά στους κεφαλαιοκράτες της πόλης όπου καθίσταται κινητή, χωρίς κανένα περιορισμό. Κατά συνέπεια, η κοινωνία στο σύνολο της, η πόλη, η ύπαιθρος και οι θεσμοί που ρυθμίζουν τις μεταξύ τους σχέσεις, τείνουν να συγκροτηθούν σε ένα δίκτυο πόλεων με ένα ορισμένο καταμερισμό εργασίας - τεχνική, πολιτική, κοινωνική - που όμως δεν μπόρεσε να σταθεροποιηθεί, να καθορίσει σταθερούς συσχετισμούς και να βάλει τέλος στους ανταγωνισμούς. Σ' αυτή τη βάση οικοδομείται το Κράτος, εξουσία συγκεντρωτική όπου μια πόλη - η πρωτεύουσα - επιβάλλεται στις

⁸⁹ Henry Lefebvre, *Δικαίωμα στην πόλη*, ο.π σ. 75

⁹⁰ *Αυτ.*

άλλες. Τώρα κατά τον Λεφέβρ διακρίνονται τρεις όροι: η κοινωνία, το Κράτος και η Πόλη. Στη σύγχρονη κοινωνία, το Κράτος καθυποτάσσει τα υλικά του και τα στοιχεία του, ένα από τα οποία είναι και η Πόλη, αν και η ίδια παραμένει ένα είδος υποσυστήματος⁹¹. Η βιομηχανική ανάπτυξη των πόλεων επιφέρει συν τοις άλλοις και τις μετακινήσεις των αγροτικών πληθυσμών που αναζητούν χώρους εργασίας. Μαζί τους όμως φέρνουν και τις δικές του κοινωνικές συνθήκες - που ορίζονται από τον μη-αφθονικό χαρακτήρα των κοινωνιών τους, από τον αποδοχή της στέρησης και τις απαγορεύσεις που ρυθμίζουν αυτές τις στειρώσεις αλλά παράλληλα συνιστούσαν κοινωνίες της γιορτής, μια όψη που χάθηκε μέσα στο ιστορικό γίγνεσθαι της αστικοποίησης. Σκιαγραφείτε λοιπόν μια σημαντική αντίθεση: απ' τη μία, η βιομηχανική πραγματικότητα που έχει ως στόχο την αύξηση και την οικονομική παραγωγή (ανταλλακτική αξία) σε αντίθεση με την πραγματικότητα της πόλης - αξία χρήσης - που έχει στόχο την ανάπτυξη και την κοινωνική παραγωγή. Συνεπώς αυτό που εγγράφεται πρώτα πάνω στην πόλη είναι ο λόγος των εμπορευμάτων, η ανταλλακτική αξία. Ο Λεφέβρ παρατηρεί ότι η αρχική αντίφαση μεταξύ της ανταλλακτικής αξίας και της χρηστικής αξίας δεν είναι διαλεκτική, αλλά τελικά προσλαμβάνει διαλεκτικό χαρακτήρα⁹². Ωστόσο, σύμφωνα με τον Λεφέβρ θα ήταν ελλιπές πολιτικά ένα επιχείρημα που θα υποδείκνυει πως η ανταλλακτική αξία απορροφά απλώς τη χρηστική αξία, έτσι οφείλουμε να στραφούμε σε μια πιο δυναμική εξήγηση. Το γεγονός για τον ίδιο είναι ότι η αξία χρήσης πάντα βρίσκει τρόπο να επανεμφανίζεται στον χώρο και μάλιστα σε οξεία αντίθεση με την ανταλλακτική, γιατί η χρηστική αξία σηματοδοτεί πάνω απ' όλα μια μορφή οικειοποίησης. Η οικειοποίηση καθαυτή συνεπάγεται χρόνο (ή χρόνους), ρυθμό (ή ρυθμούς), σύμβολα και πρακτική. Όσο περισσότερο λειτουργικός και μονοδιάστατος είναι ο χώρος, τότε χαρακτηρίζεται κυρίως από τη μορφή της ιδιοκτησίας και απομακρύνεται όλο και περισσότερο από την οικειοποίηση, έτσι αφαιρείται από τη σφαίρα του βιωμένου χρόνου, από τον χρόνο των «χρηστών» του που είναι ένας ποικιλόμορφος και πολύπλοκος χρόνος.

2.3. Κατοικείν

Ο Λεφέβρ εισήγαγε τον όρο του κατοικείν ως νέα ανατρεπτική κατηγορία, που κινδυνεύει να απωλέσει την ανατρεπτική του ισχύ καθόσον ενσωματώνεται στη διαδικασία της

⁹¹ *Αυτ.*, σ. 57

⁹² Henry Lefebvre, *Production...ο.π.* σ. 357

κεφαλαιοποίησης. Κατοικώ σημαίνει συμμετέχω σε μια κοινωνική ζωή, σε μια κοινότητα, χωριό ή πόλη. Στην εποχή που γράφει, όπως και στην δική μας, έχουμε χάσει την αίσθηση του συλλογικού και των κοινών, κάτι το οποίο ο Γάλλος θεωρητικός μας εγκαλεί να ξαναβρούμε. Κατά τον Λεφέβρ η αναπαραγωγή της νεωτερικής καθημερινότητας πραγματοποιείται μέσω μιας τριπλής κίνησης. Πρώτον, η κοινωνικοποίηση πραγματοποιείται μέσα από την ολοποίηση της κοινωνίας. Το σύστημα, στην προσπάθεια του να είναι πιο λειτουργικό, μετρίασε τις ταξικές του αντιφάσεις και ομογενοποίησε την κοινωνία επεκτείνοντας τη μισθολογική σχέση που λειτούργησε ως μορφή κοινωνικής ένταξης. Επίσης σε αρκετές περιπτώσεις μειώθηκε το ωράριο εργασίας και δόθηκαν καλύτερες παροχές διακοπών. Δεύτερον, αυτή η διαδικασία συνοδεύεται από μια ακραία εξατομίκευση (extreme individualization) που τελικά οδηγεί στην εργασιακή και ιδιωτική εξειδίκευση. Η γραφειοκρατική κοινωνία της ελεγχόμενης κατανάλωσης βασίζεται στην εξάρθρωση της κοινωνικής πράξης και στον τεμαχισμό των κοινωνικών πλαισίων. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα την παθητικότητα και τη μη συμμετοχή μας στη δουλειά, την αναπόφευκτη αποδοχή των αποφάσεων που λαμβάνονται αλλού. Στην ιδιωτική ζωή υπάρχουν πολλές δυνάμεις που κατασκευάζουν τον καταναλωτή μέσω της κατασκευής αντικειμένων, όπως επίσης και στον ελεύθερο χρόνο ο κόσμος μετασχηματίζεται σε εικόνες και θέαμα. Τρίτον, οι καπιταλιστικές κοινωνίες εξατομικεύουν τα άτομα σε απομονωμένους καταναλωτές⁹³. Ως εκ τούτου μπορούμε να συμπεραίνουμε ότι η στρατηγική της κρατικής εξουσίας πάνω στην πόλη είναι η καταστροφή και η υποβάθμιση της κοινωνίας-πόλης, καθώς μετατρέπει την πόλη από χώρο συνάντησης ατόμων σε τόπο συνάντησης μεταξύ ανθρώπων και εμπορευμάτων, σε τόπο συγκέντρωσης του πλούτου, των κέντρων αποφάσεων και της πληροφόρησης.

Κεντρικό ρόλο σε αυτή την υπόθεση διαδράματισε ο πολεοδομικός σχεδιασμός. Ο Λεφέβρ αναφέρεται σε ένα τυπικό παράδειγμα μετασχηματισμού της πόλης μέσω της αναδιαμόρφωσης του Παρισιού από τον Haussman μετά την επανάσταση του 1848. Η εργατική τάξη που κατοικούσε στις κεντρικές συνοικίες της πόλης, λόγω της άθλιας διαβίωσής της αλλά και της κεντρικότητάς της, είχε αναδειχθεί σε επικίνδυνη επαναστατική τάξη. Το κράτος διέλυσε αυτές τις συνοικίες με μια μεγάλης κλίμακας πολεοδομική παρέμβαση, με αποτέλεσμα να διαλυθούν οι εργατικές γειτονιές και οι σχέσεις αλληλεγγύης που είχαν δημιουργηθεί μεταξύ τους και να εξοριστούν στα προάστια, δηλαδή μακριά από τους τόπους εξουσίας. Το κέντρο του Παρισιού μετατράπηκε σε

⁹³ Klaus Ronneberg, «Henri Lefebvre and urban every day life», *Space, Difference, Everyday Life: reading Henri Lefebvre*, Routledge, NY 2008., σ., 135-6

τόπο φαντασμαγορίας του εμπορεύματος, με μεγάλους δρόμους και εμπορικές στοές που στόχευαν, εκτός από την επίδειξη της κυριαρχίας, στην γήτευση του φαντασιακού της εργατικής τάξης⁹⁴. Έναν αιώνα αργότερα, η μεταπολεμική πολεοδομία σε Αμερική και Ευρώπη, όσο κι αν διαφέρουν ως πολεοδομικές περιπτώσεις, είχαν ένα κοινό αποτέλεσμα: το ότι διέλυσαν τις εργατικές γειτονιές που είχαν αναπτύξει σχέσεις κοινότητας και σχεδόν σε όλες τις περιπτώσεις μαχητικές μορφές οργάνωσης. Η προαστικοποίηση της κατοικίας ανέτρεψε τις μορφές καθημερινής ζωής και τις κοινωνικές σχέσεις που είχαν αναπτυχθεί, εισάγοντας νέες μορφές κατοίκησης.⁹⁵ Παντού οι γειτονιές διαλύονται, για να αναδομηθούν σε μητροπολιτική κλίμακα. Στην Ελλάδα στα διαμερίσματα, στις ευρωπαϊκές χώρες στα διαμερίσματα των προαστίων-κοιμητηρίων, και στην Αμερική στην οικογενειακή κατοικία στα προάστια. Στο σχεδιασμό των βορειοαμερικανικών σπιτιών στα προάστια και στην ύπαιθρο, λόγω της ανεπάρκειας δημόσιων συγκοινωνιών, φαίνεται πως έχει ληφθεί υπόψιν ένα πρότυπο ετερόφυλου ζευγαριού που σκοπεύει να αποκτήσει/έχει δύο ή τρία παιδιά και η οικονομική του επιφάνεια αναλογεί στο να συντηρήσει δύο αυτοκίνητα. Το στεγαστικό και οικογενειακό πρότυπο, συνοδεύεται και από μια καριέρα που μπορεί να στηρίξει ένα μεσοαστικό τρόπο ζωής. Ο Σίλντς μας λέει ότι αυτό το «πακέτο» επιτηρείται από ανελαστικούς κανόνες προγραμματισμού και συντηρείται λόγω της δύσκολης πρόσβασης σε δάνεια που δυνητικά θα παρείχαν εναλλακτικούς τρόπους στέγασης - π.χ. κοοπερατίβες⁹⁶

Σε αυτό το σημείο θα θέλαμε να αναφερθούμε σε μια άλλη συνθήκη οργάνωσης της πόλης και της κατοικίας με ένα διαφορετικό τρόπο σκέψης, έξω από την λογική του κέρδους και της πρόσδεσης τους στο εμπόρευμα. Η ΕΣΣΔ, που σύμφωνα με τη γνώμη του γράφοντος δεν είχε κομμουνιστικό αλλά κρατικο-σοσιαλιστικό χαρακτήρα και ως πολιτειακό καθεστώς δεν θέτει μια μορφή που να χρήζει υπεράσπισης, η κοινωνία δεν ήταν κάτι ενιαίο και γι' αυτό τον λόγο την αναφέρουμε επί τούτου. Στην ΕΣΣΔ λοιπόν, καθώς η λειτουργία του διαμοιρασμού των παραγόμενων προϊόντων ήταν για πολλά χρόνια κρατικά διευθυνόμενη, το εμπόρευμα στη φαινομενολογική του διάσταση δεν είχε καταλάβει το δημόσιο χώρο⁹⁷. Συνεπώς, η πόλη δεν άνηκε στην ομοιόμορφη φόρμα καθήλωσης του εμπορεύματος, αλλά ήταν φτιαγμένη για να τη ζεις.

⁹⁴ Κομπρεσέρ, «Καθημερινή ζωή: πεδίο μάχης», για την πόλη και την καθημερινή ζωή, τ.χ. 8, σ. 22

⁹⁵ Αυτ., σ. 23

⁹⁶ Ρομπ Σίλντς, *Λεφέβρ: Έρωτας και Αγώνας...*, ο.π., σ. 275-6

⁹⁷ Δημήτρης Μ. Μόσχος, «Εξευγενισμός, σοβιετική αρχιτεκτονική και ο σύγχρονος αστικός χώρος», *Yusra, ιστορίες για την ζωή των ανθρώπων σε αυτόν και σε κάθε τόπο*, τευχ. 4, Δεκέμβριος 2019- Ιανουάριος 2020 σ. 35-39

Εν ολίγοις, οι πόλεις δεν φτιάχνονταν με σκοπό την κατανάλωσή τους και δεν καθοδηγούσαν το άτομο μέσω της ρυμοτομίας σε κάποια κεντρική αγορά. Η εξωτερική αλλόκοτη αρχιτεκτονική – τα κτήρια εξωτερικά δεν εξομοιώνονταν με τα υπόλοιπα, λόγω της πληθώρας γεωμετρικών σχημάτων που είχαν οδηγήσει σε μια ασυμμετρία, έτσι το κάθε κτήριο είχε κάτι το μοναδικό - δημιουργούσε μνήμη εντός της πόλης: μια στάση λεωφορείου που μοιάζει με πουλί, ένα σπίτι που θυμίζει κυψέλη. Η ιδιαιτερότητα και η αρμονική ανομοιογένεια αυτής της δημιουργικότητας συγκροτούσε την ικανότητα μνήμης. Οι χώροι διανομής ήταν ημι-δημόσιοι χώροι (κομμουνάλκα). Είχαν δηλαδή μια ισορροπία ανοιχτότητας και κρυφής ζωής, όπου μέσα σε πανομοιότυπα μπλοκ πολυκατοικιών, εσωτερικά δεν υπήρχε ούτε ένα όμοιο διαμέρισμα. Εν κατακλείδι η σοβιετική αρχιτεκτονική είχε δύο διαστάσεις που ήταν βαθιά ανθρώπινες: τον δημόσιο ουτοπικό χαρακτήρα που ξέφευγε από την εμπορευματική λογική και τον εσωτερικό χώρο που διαμορφωνόταν ως απόλυτα οικείος, κατοικήσιμος και ένας χώρος φυγής από το βλέμμα του κομματικού κράτους. Η ιδιωτικότητα εδώ δεν σημαίνει ιδιώτευση, αλλά σηματοδοτούσε έναν εσωτερικό δημόσιο χώρο συνάθροισης.

Επιστρέφοντας στην ανάλυση μας, η επέκταση γύρω από την πόλη, το πέρασμα της γης και της στέγης στην ανταλλαγή και την ανταλλακτική αξία με τα γνωστά συνεπακόλουθα της κερδοσκοπίας, είχαν ως στόχο την ένταξη των εργατών στην αστική ηθική. Να τους ενσωματώσουν στην ιεραρχία της ιδιοκτησίας και των ιδιοκτητών, των σπιτιών και της συνοικίας μετριάζοντας μέσω της υπόκρυψης τις ταξικές αντιθέσεις. Η μάζα, υπό την πίεση της υλικής αναγκαιότητας, στεγάζεται στα προγραμματισμένα προάστια στα γκέτο κατοικίας. Το χειρότερο αποτέλεσμα της προαστικοποίησης για το προλεταριάτο είναι ότι ο δικό τους χρόνος διαφεύγει από τον έλεγχό του και χάνει την αίσθηση του έργου, ως *oeuvre*. «Απομακρυσμένο από τους τόπους παραγωγής, διατεθειμένο να ξεκινάει από ένα τομέα κατοικίας για να πάει στις διασκορπισμένες επιχειρήσεις, η δημιουργική ικανότητα του προλεταριάτου θα αφηθεί να πνιγεί στη συνείδησή του. Η συνείδηση της πόλης θα διαλυθεί»⁹⁸. Το βιβλίο *Δικαίωμα στην Πόλη* έχει ως στόχο να αναδείξει αυτή την αντίληψη της πόλης υπό την έννοια του αέναου έργου.

2.4. Η Πόλη ως έργο και τα διανοητικά διανοίγματα

⁹⁸ Henry Lefebvre, *Δικαίωμα στην πόλη*, ο.π., σ. 39· μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη ως προς την έκφραση.

Ο Λεφέβρ επιδιώκει να αναλύσει τις εγγενείς ανάγκες που είναι εν έργω στην κοινωνία-πόλη. Στην παρούσα μορφή ζωής προβάλλονται οι ατομικές ανάγκες, οι οποίες είναι σηματοδεδιμενες και κατευθυνόμενες από την καταναλωτική κοινωνία. Σε αντίθεση με τις ατομικές, οι κοινωνικές ανάγκες έχουν ανθρωπολογική βάση και κάποιες φορές είναι αντιθετικές και άλλες φορές συμπληρωματικές μεταξύ τους: περιλαμβάνουν την ανάγκη για ασφάλεια αλλά και για διαφυγή, την ανάγκη της οργάνωσης για δουλειά αλλά και του παιχνιδιού, την ανάγκη της σιγουριάς αλλά και του απροόπτου, ενότητας και ποικιλίας απομόνωσης και επαφής κ.τ.λ.⁹⁹. Στο σχήμα του προστίθενται και οι εξειδικευμένες ανάγκες, όπως είναι οι ανάγκες της δημιουργικής δραστηριότητας, της πληροφόρησης, του συμβολισμού, της φαντασίας και των δραστηριοτήτων αναψυχής. Αλλιώς, όπως το ονομάζει ο Λεφέβρ, η θεμελιώδης επιθυμία: εκδηλώσεις της είναι η στιγμή και το παιχνίδι, η σεξουαλικότητα, οι σωματικές δραστηριότητες, η τέχνη και η γνώση¹⁰⁰. Τέλος, τίθεται η ανάγκη της πόλης και της αστικής ζωής, που όμως για να γίνει κατανοητή, είναι απαραίτητη μία αναλυτική επιστήμη της πόλης, πράγμα που θα σηματοδοτεί το ξεπέρασμα των ιδεολογιών και των πράξεων που περιορίζουν τη διάνοιξη του θεωρητικού ορίζοντα.

Η επιστήμη της πόλης δανείζεται τις μεθόδους και τις έννοιές της από τις επιμέρους επιστήμες, με αποτέλεσμα να έχουμε δυο τρόπους σύνθεσης. Κατά πρώτο, τη συνολική σύνθεση, που δεν μπορεί παρά να συνίσταται σε στρατηγική συστηματοποίηση και στρατηγικό σχηματισμό με αφετηρία την αναλυτική λογική. Κατά δεύτερο, το ίδιο το αντικείμενο που είναι η πόλη, γίνεται αντιληπτό σαν τετελεσμένη πραγματικότητα που αποσυντίθεται. Η γνώση δεν έχει μπροστά της την ιστορικά διαμορφωμένη πόλη, δεν διαθέτει κάποια συνεκτικότητα προδιαγραφών, σύμβολα και στυλ. Αυτή η ιστορική πόλη, δεν είναι τίποτα άλλο πέρα από αντικείμενο πολιτιστικής κατανάλωσης για τους τουρίστες. Άρα το μόνο που έχουμε να συζητήσουμε είναι η δυνατότητα κατασκευή μιας νέας πόλης, πάνω σε νέες βάσεις, σε άλλη κλίμακα, σε άλλες συνθήκες, σε μια άλλη κοινωνία. Αυτή η σκέψη, λοιπόν, μελετά ένα εν δυνάμει αντικείμενο¹⁰¹.

⁹⁹ Αυτ., σ. 135

¹⁰⁰ Αυτ., σ. 136

¹⁰¹ Αυτ., σ. 137

Για τον Λεφέβρ, ο παλιός ουμανισμός πέθανε στους παγκόσμιους πολέμους, βρήκε τον θάνατό του μπροστά στις απαιτήσεις της αύξησης του οικονομικού ανταγωνισμού και κάτω από την πίεση της ανεξέλεγκτης τεχνικής. Μόνο ένας δρόμος υπάρχει γι' αυτόν: «ο δρόμος της κοινωνίας-πόλης και του ανθρώπινου ως έργο, μέσα σε τούτη την κοινωνία που η ίδια θα είναι έργο και όχι προϊόν»¹⁰². Ο φιλοσοφικός στοχασμός, ακολουθώντας αντίστοιχα τους Νίτσε και Φουκώ, έχει διακηρύξει τον θάνατο Θεού και συνακόλουθα του Ανθρώπου. Αν το νόημα και το «τέλος» εξαφανιστούν, αν δεν μπορούμε να τα διακηρύξουμε μέσα σε μία πράξη τότε τίποτα δεν έχει σημασία ή ενδιαφέρον. Αν η στοχαστική σκέψη περιοριστεί στην πιο πάνω διατύπωση, δηλαδή στο να υποδείξει την απουσία του υποκειμένου, τότε ποιές δυνατότητες ανταπόκρισης και πράξης παραμένουν; Υπό το πνεύμα του Νιτσεϊσμού, αλλά και ιδίως των ρευμάτων του δομισμού και μεταδομισμού, ο θάνατος του υποκειμένου έχει διακηρυχθεί πολλάκις. Στη διάσημη γλωσσική προσέγγιση το υποκείμενο αντικαθίσταται από κατηγορήματα και χάνει τον κεντρικό του χαρακτήρα αλλά τη δυνατότητα της πράξης, με τη μαρξιστική έννοια του όρου. Ο Λεφέβρ προκρίνει ένα νέο ουμανισμό, μια νέα πράξη, ένα νέο άνθρωπο. Τον άνθρωπο της κοινωνίας-πόλης, πολυσήμαντο, με πολλές αισθήσεις, ικανό για σύνθετες και διαφανείς σχέσεις με τον κόσμο - το περιβάλλον και τον ίδιο. Ο Λεφέβρ μας καλεί να ξεφύγουμε από τους μύθους που απειλούν μια τέτοια θέληση και να καταστρέψουμε τις ιδεολογίες που διαστρεβλώνουν αυτό το σχέδιο και τις στρατηγικές που αλλάζουν αυτή την πορεία. Η αστική ζωή δεν άρχισε ακόμη, υπό την έννοια πως η παρούσα οργάνωση αυτής της ζωής συγκροτεί τα θεμέλια μιας υπόσχεσης την οποία αρνείται εν τη γενέσει της. Όπως έχει άλλωστε συμβεί και με όλες τις πολιτικές μορφές του καπιταλισμού, ιδίως τον φιλελευθερισμό, οι αφηρημένες κατηγορίες που συγκροτούνται μέσω της υλικής πραγματικότητας, όπως η ισότητα, η ελευθερία και το δίκαιο, καταρρίπτονται όταν διασυνδέονται με μια οργάνωση της εργασίας, της παραγωγής και της αναπαραγωγής που τις διαγράφει. Συνεπώς, η εκ νέου άφιξη του πολιτικού και αστικού υποκειμένου στον ορίζοντα αυτής της υπόσχεσης διατρέχεται από αυτή την πράξη που πραγματοποιεί για πρώτη φορά το αφηρημένο εντός του υλικού και συγκεκριμένου.

Το αντικείμενο της μελέτης αυτής, το αστικό, ποτέ δεν θα είναι τελεσίδικα παρόν και απόλυτα επίκαιρο. Πολύ πιθανόν να μην εξαντληθεί ποτέ, καθότι έχει τον χαρακτήρα μιας εξαιρετικά περίπλοκης ολότητας, εν ενεργεία και εν δυνάμει ταυτόχρονα. Πρέπει να

¹⁰² *Αυτ.*, σ. 138

ενεργοποιηθούν όλες οι αποχρώσεις των εννοιών: μορφή, δομή, λειτουργία, επίπεδο, διάσταση, εξαρτημένες και ανεξάρτητες μεταβλητές, συσχετίσεις ολότητα, σύνολο, σύστημα κ.λ.π. (το υπόλοιπο, δηλαδή η καθημερινή ζωή παραμένει πολύ σημαντικό). Κάθε κατασκευασμένο «αντικείμενο» θα πρέπει να υποβάλλεται με τη σειρά του σε κριτικό έλεγχο, σε πειραματική επαλήθευση¹⁰³.

Η νέα πόλη και η νέα ζωή μέσα στην πόλη, μπορεί να προσεγγιστεί μέσα από κάποια διανοητικά διαβήματα τα οποία μπορούν να γίνουν όχημα στην προσπάθειά μας να συλλάβουμε πώς θα μπορούσαν να δημιουργηθούν οι νέες αυτές κοινωνικές σχέσεις. Ο πολεοδόμος, ο αρχιτέκτονας, ο κοινωνιολόγος, ο φιλόσοφος ο οικονομολόγος και ο πολιτικός δεν μπορούν με διατάγματα να δημιουργήσουν τις νέες μορφές και σχέσεις. Όμως μπορούν να συμβάλουν στη διαμόρφωση νέων νοητικών διαβημάτων. Ο Λεφέβρ πιστός στη λογική του ορίζοντα και μη θέλοντας να περιχαρακωθεί πίσω από κλειστά συστήματα επεξεργάζεται κάποια διαβήματα τα οποία παραμένουν πάντα ανεξάντλητα. Το πρώτο διανοητικό εγχείρημα είναι η μεταγωγή, η οποία επεξεργάζεται και κατασκευάζει ένα θεωρητικό αντικείμενο, ξεκινώντας από πληροφορίες που αναφέρονται στην πραγματικότητα και την προβληματική της. Η μεταγωγή θα εισαγάγει την αυστηρότητα μέσα στην επινόηση, και τη γνώση μέσα στην ουτοπία¹⁰⁴.

Το δεύτερο διανοητικό εγχείρημα είναι η πειραματική ουτοπία: Σχεδόν όλοι είναι ουτοπικοί - υπάρχουν λογίων λογίων ουτοπισμοί - καθώς υποβάλλουν τον παραμικρό κριτικό έλεγχο στις θεσπισμένες νόρμες και αναγκαιότητες. Αν η ουτοπία εξεταστεί εμπειρικά μπορούμε να βρούμε πολλές απαντήσεις. Ποιοι είναι οι κοινωνικά ευδόκιμοι τόποι; Πώς να τους θεσπίσουμε; Με ποιά κριτήρια; Πως θα είναι η καθημερινή ζωή και ο ρυθμός της; Ο Λεφέβρ αφήνει επίτηδες αναπάντητα αυτά τα ερωτήματα γιατί δεν θέλει να περιχαρακώσει τον πειραματισμό, καθώς το αστικό αλλάζει συνεχώς.

Ένα τρίτο διάβημα θα ήταν να διακρίνουμε χωρίς να αποσυνδέσουμε τις τρεις θεμελιώδεις έννοιες της επιστημολογικής μεθόδου: τη δομή – δομισμός - τη λειτουργία – φορμαλισμός - και τη μορφή – λειτουργισμός. Αν μεροληπτούμε για το ένα από αυτά, καταλήγουμε σε μια ιδεολογία, σε

¹⁰³ Αυτ., σ. 144

¹⁰⁴ Αυτ., σ. 141

ένα κλειστό σύστημα σημασιών. Πρέπει να τα χρησιμοποιήσουμε διαδοχικά, σε ισότιμη βάση για την ανάλυση του πραγματικού, γιατί το τρίπτυχο αυτό συγκροτεί ένα όλο.

Τέλος, ένα άλλο διανοητικό εργαλείο που διαθέτουμε είναι το σύστημα ή τα υποσυστήματα σημασιών. Οι πολιτικοί έχουν τις ιδεολογίες, που τους επιτρέπουν να υποτάσσουν στη στρατηγική τους τις κοινωνικές πράξεις. Οι αρχιτέκτονες έχουν αποκαταστήσει και αναγορεύσει σε δόγμα ένα σύνολο σημασιών, λόγω του ότι συγκροτούν ένα κοινωνικό σώμα που συνδέεται με τους θεσμούς. Το σύστημά τους τείνει να κλείσει και να επιβληθεί παρακάμπτοντας κάθε κριτική.

Ο Λεφέβρ θέλει την πολεοδομία σύμμαχο στην προσπάθεια πραγμάτωσης μια νέας πόλης, καθώς μπορεί να γίνει αντιληπτή σαν πρακτική εφαρμογή μιας ολοκληρωμένης θεωρίας της πόλης και του αστικού, που θα ξεπερνά τα σημερινά σχίσματα και τους διαχωρισμούς και συγκεκριμένα το σχίσμα μεταξύ της φιλοσοφίας της πόλης και των επιστημών της πόλης - σφαιρικό και επιμέρους. Συνεπώς, η γνώση μπορεί να προτείνει και να κατασκευάσει πρότυπα της αστικής πραγματικότητας, αλλά παραμένει πάντα στο επίπεδο των προσδοκιών και γι' αυτό χρειαζόμαστε πολλούς πειραματισμούς. Τώρα αυτό που πρέπει να ορίσουμε είναι μια στρατηγική πόλης, που μόνο οι κοινωνικές ομάδες, τάξεις ή μερίδες τάξεων, οι ικανές για επαναστατικές πρωτοβουλίες που μπορούν να αναλάβουν και να φέρουν σε πέρας τα προβλήματα της πόλης. Κάθε σχέδιο μεταρρύθμισης της πόλης, πρέπει να αμφισβητεί τις δομές της υπάρχουσας κοινωνίας, τις δομές των άμεσων και καθημερινών σχέσεων.¹⁰⁵ Αυτή η στρατηγική πόλης χρειάζεται πολιτικές δυνάμεις και ο Λεφέβρ ως μαρξιστής βλέπει στο πρόσωπο της εργατικής τάξης το μοναδικό υποκείμενο που μπορεί να συμβάλλει αποφασιστικά στην αναδόμηση της κεντρικότητας που έχει καταστραφεί από τη στρατηγική του στεγανού διαχωρισμού. Ο Λεφέβρ δεν λέει ότι η εργατική τάξη θα φτιάξει από μόνη της την κοινωνία-πόλη, αλλά ότι χωρίς αυτήν τίποτα δεν είναι εφικτό.

Τέλος, ο Λεφέβρ επεξεργάζεται δύο προτάσεις, δίχως να επιδιώκει να εξαντλήσει το ζήτημα. Ένα πολιτικό πρόγραμμα αστικής μεταρρύθμισης και ένα δεύτερο που χαρακτηρίζεται από εξαιρετικά προωθημένα πολεοδομικά σχέδια. Σ' αυτά τα δύο θα πρέπει να ενταχθούν βραχυπρόθεσμες, μεσοπρόθεσμες και μακροπρόθεσμες προτάσεις (που θα συγκροτούν τη στρατηγική της πόλης στην κυριολεξία του όρου). Το πρώτο πρόγραμμα θα βασίζεται στη μελέτη

¹⁰⁵ Αυτ., σ. 145-6

της πραγματικότητας και δεν θα περιορίζεται στη μεταρρύθμιση. Θα εκπονηθεί για να προτείνει στις πολιτικές δυνάμεις, δηλαδή στα κόμματα, τους πολιτικούς σχηματισμούς που θέλουν να εκπροσωπήσουν την εργατική τάξη. Θα έχει επιστημονικό χαρακτήρα που απορρέει από τη γνώση, υπό τον όρο ότι θα τροποποιηθεί από και για αυτούς που θα το αναλάβουν.

Το δεύτερο θα περιλαμβάνει πρότυπα, μορφές αστικού χώρου και χρόνου ανεξαρτήτως αν ο χαρακτήρας τους είναι πραγματοποιήσιμος στο σήμερα, δηλαδή να είναι ουτοπικό. Αυτά με τη σειρά τους θα προταθούν στην πράξη εκτός και αν η εμπειρία δείξει το αντίθετο. «Ας αναπτυχθεί η φαντασία». Οι όροι ύπαρξης του πιθανού δεν μπορούν να πληρωθούν παρά μόνο στη διάρκεια μιας ριζικής μεταμόρφωσης¹⁰⁶.

Μολονότι απαραίτητο, το προγραμματικό για τον Λεφέβρ δεν είναι αρκετό, γιατί κατά την εκτέλεσή του αυτό λαμβάνει άλλες μορφές. Μόνο η κοινωνική δύναμη που είναι ικανή να επενδυθεί η ίδια μέσα στο αστικό, στην πορεία μια μακρόχρονης πολιτικής εμπειρίας, μπορεί να αναλάβει την υλοποίηση του προγράμματος που αφορά την κοινωνία-πόλης. Η επιστήμη της πόλης είναι αναγκαία γιατί παρέχει σ' αυτή την προοπτική ένα θεωρητικό και κριτικό υπόβαθρο, μια θετική βάση. Αυτή η διαλεκτική σχέση πολιτικής δύναμης και επιστήμης ως διάλογος, ξαναφέρνει στην επικαιρότητα τις σχέσεις θεωρίας και πράξης, θετικότητας και κριτικής αρνητικότητας. Για τον Λεφέβρ το αστικό είναι τόπος συνάντησης, όπου προτεραιότητα έχει η αξίας χρήσης και λαμβάνει χώρα μια εγγραφή στο χώρο ενός χρόνου που πρέπει να αναγορευθεί το ανώτατο αγαθό μέσα στα αγαθά¹⁰⁷.

Κατά τον Λεφέβρ, η ενότητα που διαφαίνεται ορίζεται από μια σύγκλιση ανάμεσα: (1) στους αντικειμενικούς στόχους της πολιτικής δράσης που περνούν από το εφικτό στο ανέφικτο και (2) τη θεωρητική γνώση που μας παρέχει η αναλυτική της αστικής πραγματικότητας και που η πολιτική γνώση τείνει να καθυποτάσσει. Επίσης, (3) σε ένα μετασχηματισμένο φιλοσοφικό στοχασμό με βάση την πραγμάτωση που πρέπει να ολοκληρώσει. Και (4) τα στοιχεία που παρέχει η τέχνη, που νοείται ως ικανότητα μετασχηματισμού της πραγματικότητας, προσοικειώσης στο ανώτατο επίπεδο των δεδομένων του βιώματος, του χρόνου, του χώρου, του σώματος και της

¹⁰⁶ *Αυτ.*, σ.147-149

¹⁰⁷ *Αυτ.*, σ. 149-152

επιθυμία¹⁰⁸. Αυτή την ενότητα θα μπορούσαμε εναλλακτικά να την πετύχουμε μέσω της σύγκλισης που προκύπτει από την υποταγή της εκβιομηχάνισης, η οποία μετατρέπει το μέσο σε αυτοσκοπό, διαγνώσκοντάς τη ως μέσο εντός της αστικοποίησης, δηλαδή ως μέσο που θέτει ως σκοπό την κοινωνία-πόλης, ιδωμένη ως ο απώτερος σκοπός¹⁰⁹. Είναι ουσιαστικό να προσανατολίσουμε την αύξηση - ιδεολογία οικονομιστική που υποκρύπτει στρατηγικά σχέδια, όπως το καπιταλιστικό υπερκέρδος και υπερεκμετάλλευση και τον συγκεντρωτικό κρατικό σχεδιασμό, που υποβιβάζει την προοπτική σε αυξήσεις μισθών και καλύτερη κατανομή του εθνικού πλούτου - προς την ανάπτυξη, δηλαδή προς την κοινωνία-πόλης. Αυτό σημαίνει να προβάλουμε τις νέες ανάγκες, οι οποίες θα ανακαλύπτονται κατά την προβολή τους, αφού δεν εμφανίζονται μέσα στο «πραγματικό» όπως περιγράφουν οι έρευνες της αγοράς και των ατομικών κινήτρων. Αυτός ο κοινωνικός σχεδιασμός για τις κοινωνικές ανάγκες οδηγεί τον Λεφέβρ στην παραγωγή νέων αγαθών, που θα είναι κοινωνικά αντικείμενα στον χώρο και στον χρόνο¹¹⁰. Με άλλα λόγια, στόχος της θεωρίας του είναι ο προορισμός της αστικής πραγματικότητας προς τους «χρήστες» και όχι προς τους κερδοσκόπους, τους καπιταλιστές εργολάβους και τα σχέδια των τεχνικών.

Πρόκειται δηλαδή για το ξεπέρασμα του οικονομισμού προς τον σοσιαλισμό, εννοούμενος ως παραγωγή προσανατολισμένη στις κοινωνικές ανάγκες, στην κοινωνία-πόλης. Μέσα σ' αυτή τη νέα πόλη θα πρέπει να αναζητήσουμε μια νέα κεντρικότητα, την κεντρικότητα του παιχνιδιού. «Πανηγύρια, συλλογικά παιχνίδια όλων των ειδών, επιβιώνουν μέσα στις σχισμές της κοινωνίας της κατευθυνόμενης κατανάλωσης, μέσα στις χαραμάδες της σοβαρής κοινωνίας που θέλει να είναι δομημένη και συστηματική, που προσποιείται πως είναι τεχνική»¹¹¹. Πρέπει να δημιουργηθούν τόποι προσαρμοσμένοι στην ανανεωμένη γιορτή, που συνδέεται με την εφευρετικότητα του παιχνιδιού. Η κεντρικότητα του παιχνιδιού συνεπάγεται την αποκατάσταση του νοήματος του έργου από την τέχνη και τη φιλοσοφία - προτεραιότητα του χρόνου έναντι του χώρου - και το να τεθεί η προσοικείωση υπεράνω της κυριαρχίας, να στραφούμε προς την ποιότητα που υπερπροσδιορίζει τις ποσότητες. Για τον Λεφέβρ το παιχνίδι θα πρέπει να αναγορευθεί σε ανώτατη αξία, το οποίο θα ξεπερνά τη χρήση και την ανταλλαγή συνενώνοντάς τες. Θέλει το κέντρο της

¹⁰⁸ *Αвт.*, σ.160

¹⁰⁹ *Αвт.*, σ.177

¹¹⁰ *Αвт.*, σ.162

¹¹¹ *Αвт.*, σ. 170

πόλης να γίνει ένα «αυθόρμητο θέατρο», που θα προσφέρει στους ανθρώπους της πόλης την κίνηση, το απρόοπτο, το πιθανό και τις συναντήσεις. Η ιδανική πόλη γι' αυτόν θα ήταν η εφήμερη πόλη, που θα σήμαινε την αχρηστία του χώρου, την επιταχυνόμενη αλλαγή των διαμονών, των τοποθετήσεων και των προετοιμασμένων χώρων. Η εφήμερη πόλη θα ήταν αέναο έργο των κατοίκων που θα κινητοποιούνταν από και για αυτό¹¹². Η τέχνη πρέπει να τεθεί στην υπηρεσία του αστικού ως πηγή και πρότυπο προσοικειώσης του χώρου και του χρόνου, με την πρωτοκαθεδρία να ανήκει στον χρόνο. Να γίνει πράξη και ποίηση σε κοινωνική κλίμακα - η τέχνη του να ζεις - και να προετοιμάσει «σαγηνευτικές δομές»¹¹³. Άρα για τον Λεφέβρ το μέλλον της τέχνης δεν είναι καλλιτεχνικό αλλά αστικό. Στην ίδια λογική, πρέπει και η φιλοσοφία να επανεξεταστεί υπό αυτό το πρίσμα. Το δικαίωμα στην ελευθερία, στην εξατομίκευση μέσα στην κοινωνικοποίηση, στην κατοικία και στο κατοικείν, το δικαίωμα στο έργο (συμμετοχική δραστηριότητα) και στην προσοικειώση πρέπει να εκδηλώνονται μέσα στο δικαίωμα στην πόλη, την υπέρτατη κατά τον Λεφέβρ μορφή δικαιωμάτων.

2.5. Καθημερινή ζωή

Ο Λεφέβρ αφιέρωσε ένα μεγάλο μέρος του έργου του στην κριτική της καθημερινής ζωής, καθώς εξέδωσε τρεις τόμους με αυτό τον τίτλο. Ο πρώτος τόμος του 1946, ήταν μια δοκιμακή περιήγηση στις καθημερινές καταστάσεις και στο πρόβλημα της πολιτικής μεταμόρφωσης της καθημερινής ζωής. Ο δεύτερος τόμος, του 1961, μια «κοινωνιολογία της καθημερινής ζωής» στις αρχές τις δεκαετίας του 1960 και ο τρίτος τόμος, του 1981, υπογραμμίζει τι άλλαξε, τι φαινόταν να είχε μείνει το ίδιο στις συνθήκες της καθημερινής ζωής μετά από περίπου σαράντα χρόνια¹¹⁴. Η κατά καιρούς επιστροφή του σ' αυτό το πεδίο μας δείχνει τη σημασία που διαδράματισε για τη θεωρία του. Η σημασία της έγκειται στο ότι είναι το μοναδικό μέτρο ισορροπίας μεταξύ της ανθρώπινης πραγμάτωσης και της αλλοτρίωσης, υπό τη μορφή μιας διαλεκτικής αντίθεση μεταξύ των δύο. Κάθε δραστηριότητα είναι ταυτόχρονα μια ευκαιρία αλλοτρίωσης και μια ευκαιρία από-

¹¹² *Αντ.*, σ. 173

¹¹³ Christian Schmid, Henri Lefebvre's...ο.π., σ. 33

¹¹⁴ Ρομπ Σίλντς, *Λεφέβρ: Έρωτας και Αγónας...*, ο.π., σ., 138-140

αλλοτρίωσης¹¹⁵. Ο Λεφέβρ κατανόησε πως το ζήτημα του καθημερινού ήταν πολύ σημαντικό, για αυτό τον λόγο επιδίωξε να το επανοικειοποιηθεί από τα χέρια των δογμάτων, της ουσιοκρατίας, του αναγωγισμού και του ντετερμινισμού. Έργο της ζωής του ήταν να εγκαθιδρύσει τον μαρξισμό ως κριτική θεωρία, δηλαδή τόσο ως φιλοσοφία, όσο και ως υπέρβαση της φιλοσοφίας. Κατάφερε να στρέψει την κοινωνική επανάσταση ως έννοια προς τον στόχο της ριζικής ανακατασκευής της καθημερινής ζωής, καθώς ο ίδιος είχε κατανοήσει πως ο μαρξισμός στο σύνολο του, αποτελεί μια πραγματικά κρίσιμη γνώση της καθημερινής ζωής¹¹⁶. Η «πραγματική ζωή» του Μαρξ και η «καθημερινή ζωή» του Λεφέβρ, κατά τη γνώμη του γράφοντος, παραπέμπουν η μια στην άλλη.

Στο έργο αυτό, οι έννοιες «καθημερινή ζωή», «καθημερινό» και «καθημερινότητα» δεν αλληλοκαλύπτονται. Το παρακάτω χωρίο συνοψίζει την οπτική του: «Η καθημερινή ζωή υπήρχε πάντα - συνυφασμένη με την κάθε ιστορική περίοδο και με τρόπους διαφορετικούς από την δική μας - η λέξη καθημερινό δηλώνει την είσοδο αυτής της καθημερινής ζωής στην νεωτερικότητα (καπιταλισμός) και αντιστοιχεί σε μια στιγμή με την εγγεγραμμένη έννοια αυτής της πραγματικής ζωής και η έννοια της καθημερινότητας τονίζει το ομογενές, το επαναληπτικό και το αποσπασματικό μέσα στην καθημερινή ζωή. Υπάρχει επίσης και το υπερ-καθημερινό, το οποίο βρίσκετε άλλοτε έξω από το καθημερινό, πλάι ή μέσα, σε στιγμές προνομιακές όπως έχουμε ήδη αναδείξει, η γιορτή, το παιχνίδι, το ρίσκο, η περιπέτεια, η ευχαρίστηση, η βία ή ακόμα και η αισθητική ή η φιλοσοφική ζωή. Συνεπώς, η καθημερινή ζωή αποτελείται από ένα σύνολο βασικών λειτουργιών και καθημερινών δραστηριοτήτων - όπως η μετακίνηση, το ντύσιμο κ.λ.π. - από τις οποίες προέρχονται οι επονομαζόμενες ανώτερες, εξειδικευμένες και δομημένες δραστηριότητες - πολιτική, επιστήμη, τέχνη, φιλοσοφία. Επομένως, μπορούμε να ορίσουμε την καθημερινή ζωή και ως “υπόλοιπο” που περιέχει την ανθρώπινη “πρώτη ύλη”, τον κρυμμένο πλούτο ή να την παραλληλίσουμε με “γόνιμο έδαφος”, από το οποίο προέρχονται τα λουλούδια και τα δέντρα, δηλαδή οι “ανώτερες δραστηριότητες”»¹¹⁷.

Καθοριστικό ρόλο στη Λεφεβρική σκέψη διαδραμάτισαν οι μαρξιστικές έννοιες της αλλοτρίωσης και του φετιχισμού. Για τον ίδιο η αλλοτρίωση δεν είναι μόνο οικονομική -

¹¹⁵ Αβτ., σ. 129

¹¹⁶ Kanishka Goonewardena, «Marxism and Everyday life...Ο..π. σ. 117

¹¹⁷ Αβτ., σ. 124

καταμερισμός της εργασίας, ιδιωτική περιουσία, ο σχηματισμός οικονομικών φετιχισμών: χρήματα, εμπορεύματα, κεφάλαια - αλλά και κοινωνική - σχηματισμός των τάξεων - πολιτική - ο σχηματισμός του κράτους - και ιδεολογική - θρησκείες, μεταφυσική, ηθικά δόγματα - και φιλοσοφική - ο απλός άνθρωπος, που ζούσε στο ίδιο επίπεδο με τη φύση χωρίστηκε σε υποκείμενο και αντικείμενο, μορφή και περιεχόμενο, κοινότητα και ατομικότητα κ.τ.λ. Αφορά δηλαδή τη γενική κοινωνική συνθήκη που έχει επιβληθεί στην καθημερινή ζωή και αγγίζει το σύνολο των δυνατοτήτων των ανθρώπων¹¹⁸. Η ανάλυση του προτείνει πως ο άνθρωπος αποκτά τη δική του πραγματικότητα, αλλά δημιουργεί εντός του και μέσα από το αντίθετό του την αποξένωση του: την απάνθρωπη πραγματικότητα. Ο άνθρωπος αναπτύχθηκε μόνο μέσα από την αλλοτρίωση¹¹⁹. Έτσι η αστική ζωή είναι κατακερματισμένη κι έχει απομακρυνθεί από την πραγματικότητα. Λόγω της κυριαρχίας της αλλοτρίωσης στην καθημερινή ζωή, ο Λεφέβρ επιμένει να αναφέρει ότι υπάρχει έλλειψη αυθεντικότητας και έτσι η ζωή αντί να διέπεται από μια σειρά δημιουργικών και αυτοαναπαραγόμενων εμπειριών, καταλήγει στη βαρετή, ανιαρή και επαναλαμβανόμενη καθημερινότητα¹²⁰. Ωστόσο η καθημερινότητα δεν είναι καταδικασμένη σε αυτή την κοινωνική συνθήκη. Ο Λεφέβρ θεωρεί πως η καθημερινή ζωή την ίδια στιγμή παρουσιάζει και μια διαλεκτική εικόνα, συνιστώντας ένα πεδίο απο-αλλοτρίωσης και παρουσίας της αυθεντικότητας¹²¹. Εν κατακλείδι, η καθημερινή ζωή είναι ένα πεδίο δυνατοτήτων που μας οδηγεί είτε προς το καλύτερο, είτε προς το χειρότερο.

Εξαιτίας του κατακερματισμού της ζωής, χρειάζεται λοιπόν μια προσπάθεια αλληπάλληλων ξεπερασμάτων. Η κριτική του για την καθημερινή ζωή αποσκοπεί στη διάλυση και την επαναστατική μεταμόρφωση του καθημερινού, καταδεικνύοντας ότι το καθημερινό δεν είναι αξεπέραστο¹²². Εξού και η σαραντάχρονη ενασχόληση του με την κριτική της καθημερινής ζωής. Αυτή έγκειται στο ότι αποτελεί το πιο ζωτικό πεδίο του αγώνα και στο ότι τίθεται ως η αναπόφευκτη αφετηρία για τη συνειδητοποίηση του δυνατού μέσα στη διαδικασία ενός γίγνεσθαι-άνθρωπος που προσεγγίζει την ίδια του τη φύση¹²³. Οι κοινωνίες μεταβάλλονται διαρκώς, έτσι

¹¹⁸ Κομπρεσέρ, *Για την πόλη και την καθημερινή ζωή*, ο.π., σ.21

¹¹⁹ Kanishka Goonewardena, *Marxism and Everyday life: on Henri Lefebvre...*, ο.π σ. 129

¹²⁰ Ρομπ Σίλντς, Λεφέβρ: *Έρωτας και Αγώνας...*, ο.π. σ., 126-127

¹²¹ *Αυτ.*, σ. 143

¹²² Kanishka Goonewardena, *Marxism...*, ο.π., σ. 133

¹²³ *Αυτ.*, σ.128

έχουμε ανάγκη από μια στρατηγική συνεχούς εκσυγχρονισμού ενός αγώνα που θα είναι πάντα ατελής. Έχουμε ανάγκη από κοινωνικές και προσωπικές παρεμβάσεις που θα φέρουν στο προσκήνιο νέα σχέδια και νέα έργα και θα αντιστρέφουν έτσι την ανιαρή και αλλοτριωμένη καθημερινότητα τους. Ο άνθρωπος ή θα είναι καθημερινός ή δεν θα είναι¹²⁴. Στο πλαίσιο αυτό εμφανίζεται ο Νίτσε, που συνενώνεται στη Λεφεβρική σκέψη με τον Μαρξ με ένα ενδιαφέροντα τρόπο. Ακολουθώντας τη σκέψη του Νίτσε¹²⁵ στην προσπάθεια του να φτιάξει ένα νέο ουμανισμό, ένα ριζοσπαστικό μοντερνισμό, ο Λεφέβρ συλλαμβάνει τον ολικό άνθρωπο για να επιτεθεί στον κατακερματισμό της ζωής του ατόμου. Ο ολικός άνθρωπος για τον Λεφέβρ είναι από-αλλοτριωμένος και αρνείται τις διάφορες ιδεολογικές μυστικοποιήσεις, καταφέροντας έτσι να συνενώσει όλες τις πτυχές του δυνητικού του εαυτού – σύζευξη γενικών και ειδικών χαρακτηριστικών του ανθρώπου - σε μια συγκεκριμένη ιστορική στιγμή. Η οικειοποίηση του νιτσεϊκού «υπερανθρώπου» συλλαμβάνεται ως η ενοποίηση του κοινωνικά διαμορφωμένου ατόμου και του ανθρώπου ως «φυσικού σώματος»¹²⁶. Δηλαδή, το να ξεπεράσει τη διαλεκτική αντίθεση μεταξύ νου και σώματος και συνεπώς της αλλοτρίωσης. Η ολότητα κατανοείται ως η σχέση μεταξύ του τι είναι πιθανόν στο μέλλον και των σημερινών συνθηκών της καθημερινής ζωής. Η πρόθεσή του είναι να τονιστεί η ανάγκη για την αλλαγή της συνείδησης, μέσα από την αλλαγή των καθημερινών δραστηριοτήτων και να μεταμορφώσει τη ζωή σε μια πράξη μη-αλλοτριωμένης παραγωγής-αξία χρήσης¹²⁷. Ακολουθώντας την σκέψη του Νίτσε, αλλά και τα Χειρόγραφα του 1844 του Μαρξ, στην προσπάθεια του να φτιάξει ένα νέο ουμανισμό, ένα ριζοσπαστικό μοντερνισμό, ο Λεφέβρ συλλαμβάνει τον ολικό άνθρωπο για να επιτεθεί στον κατακερματισμό της ζωής του ατόμου. Ο ολικός άνθρωπος είναι απο-αλλοτριωμένος και αρνείται τις διάφορες ιδεολογικές μυστικοποιήσεις. Η ολότητα κατανοείται ως η σχέση μεταξύ του τι είναι πιθανόν στο μέλλον και των σημερινών συνθηκών της καθημερινής ζωής¹²⁸.

¹²⁴ Αυτ.

¹²⁵ Ανρί Λεφέβρ, *Χέγκελ, Μαρξ, Νίτσε...* ο.π., σ., 34

¹²⁶ Αυτ., σ. 130-131

¹²⁷ Ρομπ Σίλντς, *Λεφέβρ: Έρωτας και Αγώνας...*, ο.π., σ., 131

¹²⁸ Αυτ., σ. 132-134

Επίλογος

Σήμερα, διάφοροι τεχνοκράτες ανά τον κόσμο ισχυρίζονται πως τα θέματα που θίξαμε στην παρούσα εργασία διαπερνούνται από μια αντικειμενικότητα και πως ο κόσμος υφίσταται με ένα ορισμένο τρόπο δίχως να μπορεί να υπάρξει αλλιώς, δίχως να έχουμε τη δυνατότητα δημιουργίας νέων διανοητικών και πρακτικών σχημάτων. Ο κόσμος μας δονείται συνεχώς από οικονομικές κρίσεις και απειλείται από τρομακτική οικολογική ερείπωση. Στον αντίποδα αυτού του κόσμου που παράγεται σε παγκόσμια κλίμακα, καλούμαστε να καταδείξουμε νέες δυνατότητες οργάνωσης, μια άλλη οικονομία είναι εφικτή, μια άλλη φιλοσοφία όπως και άλλες μορφές τέχνης. Το θέμα του εφικτού, του επανελέγχου, τις ιδιοποίησης πρέπει να εμφανιστούν στην καθημερινή ατζέντα. Κάτι τέτοιο είναι πολύ επείγον γιατί αν τίποτα άλλο εκτός από τα ήδη υπάρχοντα δεν είναι εφικτό τότε καλπάζουμε προς μια διαπλανητική καταστροφή. Τα τελευταία χρόνια στο περιβάλλον της κρίσης αναδύθηκαν πληθώρα κοινωνικών κινημάτων πόλης που αμφισβήτησαν την κυριαρχία με διαφοροποιημένους τρόπους από ότι τα παλαιότερα κοινωνικά κινήματα. Μέσα από αυτά τα δεδομένα επανερχόμαστε στη σκέψη του Λεφέβρ. Κατά τη γνώμη μας, το έργο του Λεφέβρ δεν πρέπει να θεωρηθεί ως ένα κάλεσμα για επανάσταση, αλλά ως ένα στοίχημα που απευθύνεται στο μακροχρόνιο παιχνίδι της ιστορίας και απαιτεί φαντασία, δεξιότητες και επιμονή. Μέσω μιας οπλισμένης κριτικής στάσης επιδιώκει να καταγγείλει τον κατακερματισμό του χώρου και των σωμάτων μας και μέσα από την δημιουργία μια ενιαίας θεωρίας προσπαθεί να καταδείξει ένα ορίζοντα για το ξεπέρασμά τους, έτσι ώστε η πόλη να μετατραπεί σε έργο και το παιχνίδι να τεθεί ως η νέα κεντρικότητα. Το παιχνίδι γίνεται κατανοητό ως η διαλεκτική σύνθεση της ανταλλακτικής αξίας και της αξίας χρήσης και το ταυτόχρονο ξεπέρασμά τους από μια νέα αξία, την καθημερινή ζωή ως τέχνη του να ζεις ή απλά ως τέχνη. Εντός του παιχνιδιού αίρεται ο διασκορπισμός, χωρίς να θεμελιώνεται δια παντός η ενότητα. Επιδιώκει να δημιουργήσει μια ενιαία θεωρία που θα τα περικλείει όλα χωρίς όμως να θέλει να φράξει τη σκέψη σε κάποιο κλειστό σχήμα, καθώς κατανοεί ότι το υποκείμενό του παράγει και αναπαράγει συνεχώς. Βρίσκει στην πόλη όχι μόνο τη φρίκη αλλά και την ελπίδα, όχι μόνο τη τάξη αλλά και την αταξία, όχι μόνο την αναπαραγωγή των κυρίαρχων αξιών αλλά και την αμφισβήτησή τους, όχι μόνο την κανονικοποιητική ρουτίνα αλλά και την απελευθερωτική γιορτή¹²⁹. Ο Λεφέβρ έχει δημιουργήσει ένα τεράστιο οπλοστάσιο θεωρητικής κριτικής σκέψης και πολλές φορές καθίσταται δύσκολο να ξεδιπλώσει κανείς τη σκέψη

¹²⁹ Σταύρος Σταυρίδης, *Α. Λεφέβρ: Η απελευθερωτική προοπτική της πόλης- έργο*

του μέσα σε μια συνεκτική δομή. Αυτό οφείλεται στο ότι επανέρχεται συνεχώς σε έννοιες που έχει ήδη επεξεργαστεί τροποποιώντας τις ανάλογα με το θέμα που θέλει να κάθε φορά να στοχαστεί. Κάποιες φορές καταλήγει σε γενικότητες και άλλες φορές σε τρομερές αφαιρέσεις.

Αρκετοί ερμηνευτές του στην προσπάθεια τους να ανασυγκροτήσουν τη θεωρία του προσθέτουν περισσότερη σύγχυση παρά να βοηθούν στην κατανόηση του. Ο Χάρβεϊ έχει υιοθετήσει δημιουργικά πολλές από τις έννοιες του Λεφέβρ, όμως προκύπτουν προβλήματα στον τρόπο που επεξεργάζεται την τρισδιάστατη θεωρία του Λεφέβρ. Ο Χάρβεϊ καταλήγει: «Αλλά για να υποστηρίξουμε ότι οι σχέσεις μεταξύ της εμπειρίας, του αντιληπτού και του φανταστικού είναι διαλεκτικές και όχι αιτιολογικά προσδιορισμένες αφήνουμε τα πράγματα πολύ ασαφή»¹³⁰. Ωστόσο, αυτή η διαλεκτική θεωρία ήταν ακριβώς αυτό που βοήθησε τον Λεφέβρ να προχωρήσει πέρα από ένα στενό μαρξισμό και τους περιορισμούς της κλασσικής κριτικής της πολιτικής οικονομίας. Σύμφωνα με την ίδια ανάλυση του Λεφέβρ, αυτό το ερώτημα είναι που δομεί τη διαχωριστική γραμμή μεταξύ της θεωρίας της παραγωγής του χώρου και της «πολιτικής οικονομίας του χώρου», όπως αναπτύχθηκε αργότερα από τον Χάρβεϊ¹³¹. Σημαντικά προβλήματα εγείρονται και από την ερμηνεία του Έντουαρντ Σόγια, η οποία ασκεί εξαιρετική επιρροή τόσο εντός όσο και εκτός του πεδίου της γεωγραφίας¹³². Το βασικό πρόβλημα με αυτή τη μεταμοντέρνα ιδιοποίηση της θεωρίας του Λεφέβρ έγκειται στο γεγονός ότι κατασκευάζει, για παράδειγμα, ανεξάρτητους χώρους έξω από τις τρεις διαστάσεις ή στιγμές της παραγωγής χώρου. Ο Σόγια αξιώνει την αυτόνομη ύπαρξη τριών χώρων: έναν πρώτο φυσικό χώρο, έναν δεύτερο πνευματικό χώρο και έναν τρίτο κοινωνικό χώρο. Και επειδή βρίσκει μια στρατηγική σημασία στον κοινωνικό χώρο, η ζυγαριά γέρνει προς αυτόν. Στην προσέγγισή του γίνεται κατανοητός ως ένας ολοκληρωμένος χώρος, ένας βιωμένος χώρος αναπαράστασης και τον αντιλαμβάνεται ως ένα χώρο από τον οποίο όλοι οι χώροι μπορούν να γίνουν αντιληπτοί, κατανοητοί και να μετασχηματιστούν ταυτόχρονα¹³³. Αντιστοίχως στο σχήμα των τριών χώρων, ο Σόγια διακρίνει συγκεκριμένες χωρικές «επιστημολογίες» που προορίζονται να διερευνήσουν, αντίστοιχα, τον πρώτο, τον δεύτερο ή τον τρίτο χώρο. Στο έργο του *Postmetropolis*

¹³⁰ David Harvey, *The condition of Postmodernity*, Blackwell, Οξφόρδη HB 1989, σ. 219

¹³¹ Henri Lefebvre, *Production of space...ο.π.*, σ. 350

¹³² Edward W. Soja, *Postmodern Geographies: The Reassertion of Space in Critical Social Theory*, Verso, Λονδίνο/ NY 1989

¹³³ Edward Soja, *Thirdspace: Journeys to Los Angeles and other Real and Imagined Places*, Blackwell, Οξφόρδη 1996, σ. 68-69

που γράφτηκε το 2000¹³⁴, ο Σόγια χρησιμοποιεί αυτή τη διαφοροποίηση για να διαιρέσει τις διαφορετικές προσεγγίσεις της αστικής έρευνας σε τρεις βασικές κατηγορίες. Αν και μια τέτοια αντίληψη μπορεί να φαίνεται ενδιαφέρουσα, δεν έχει και πολλά κοινά με τη θεωρία του Λεφέβρ.

Σύμφωνα με τον Λεφέβρ, δεν μπορεί να υπάρχει ένας "τρίτος χώρος" ούτε ένας πρώτος ή δεύτερος χώρος. Όπως αποδεικνύεται εδώ, ο Λεφέβρ δεν εκκινεί ποτέ από τρεις ανεξάρτητους χώρους, αλλά από τρεις διαλεκτικά διασυνδεδεμένες διαδικασίες παραγωγής. Παρόλο που ο Σόγια αναφέρει επανειλημμένα τον Λεφέβρ, η χωρική θεωρία του είναι σε τελική ανάλυση, ουσιαστικά διαφορετική από τη θεωρία του Λεφέβρ για την παραγωγή του χώρου. Εμπνευσμένος από την σκέψη του Σόγια ο Ρομπ Σίλντς με την σειρά του, ο οποίος παρουσίασε την πρώτη κατανοητή έκθεση του έργου του Λεφέβρ στα αγγλικά, αντιμετωπίζει επίσης σημαντικά προβλήματα με αυτή τη διαλεκτική. Στην ερμηνεία του ισχυρίζεται ότι ο Λεφέβρ δεν έχει εξαντλήσει πλήρως το νόημα της «χωρικής διαλεκτικής» του¹³⁵. Υποστηρίζει, χωρίς να παρέχει καμία απόδειξη, ότι η διαλεκτική του Λεφέβρ είναι μια θέση με δύο αντιθέσεις: η θέση είναι η «καθημερινή πρακτική και η αντίληψη», η πρώτη αντίθεση είναι η «αναλυτική θεωρία και οι θεσμοί» και η δεύτερη αντίθεση περιλαμβάνει τις «πλήρως βιωμένες στιγμές». Ωστόσο, ο ίδιος ο Σίλντς θεωρεί ότι μια τέτοια έκφραση είναι αρκετά συγκεχυμένη και στη συνέχεια επιχειρεί να μετατρέψει τη διαλεκτική του Λεφέβρ στο κλασικό Εγγελιανό σχήμα της θέσης, αντίθεσης και σύνθεσης¹³⁶. Για να ολοκληρώσει αυτό το σχήμα, ο Σίλντς βρίσκει έπειτα μια τέταρτη, υπερβατική έννοια που ορίζει ως «χωροποίηση». Τέλος ο Στιούαρτ Έλντεν θεωρούμε ότι δυσκολεύεται να ανταποκριθεί στη διαλεκτική του Λεφέβρ. Στην κριτική που ασκεί στους Σόγια και Σίλντς δηλώνει σωστά ότι η σύλληψη του Λεφέβρ δεν αντικαθιστά τη διαλεκτική σκέψη ούτε σηματοδοτεί την εισαγωγή του χώρου στη διαλεκτική. Θεωρεί όμως ότι ο διαλεκτικός υλισμός του τείνει προς μια γραμμική, τελολογική εικόνα της ιστορικής αλλαγής (κάτι το οποίο αναλύσαμε στο πρώτο κεφάλαιο και θεωρούμε ότι δείξαμε πως δεν ισχύει). Επομένως, επιχειρηματολογεί πάνω στον τρίτο όρο του Λεφέβρ ότι «ο τρίτος όρος δεν είναι αποτέλεσμα της διαλεκτικής ... είναι εκεί, αλλά δεν είναι πλέον η κορύφωση»¹³⁷. Επομένως, η διαλεκτική δεν είναι απλώς η επίλυση δύο αντικρουόμενων όρων, αλλά μια τρισδιάστατη διαδικασία, όπου η σύνθεση είναι ικανή να αντιδράσει στους δύο πρώτους

¹³⁴ Edward Soja, *Postmetropolis: Critical Studies of Cities and Regions*, Blackwell, Οξφόρδη 2000

¹³⁵ Ρομπ, Σίλντς, ο.π., σ. 205- 223

¹³⁶ Αυτ., σ. 211

¹³⁷ Stuart Elden, *Understanding Henri Lefebvre...* ο.π. σ. 37

όρους. Ωστόσο, η διαλεκτική σκέψη του βασίζεται θεμελιωδώς στη δυναμική των αντιφάσεων και δεν περιορίζεται στην αμοιβαία αλληλεπίδραση των στοιχείων. Αντίστοιχα, ο Έλντεν αξιώνει ότι η αναίρεση του Λεφέβρ (dépassement) είναι περισσότερο μια μετάφραση του Überwinden του Νίτσε (υπέρβαση) παρά η Εγελιανή ή Μαρξική Aufhebung (κατάργηση και διατήρηση).

Θα θέλαμε επίσης να αναφερθούμε και για το πέρασμα του από το Κομμουνιστικό Κόμμα της Γαλλίας. Προτού αποχωρήσει άσκησε την κριτική ότι το Κ.Κ. προάγει μια ρεφορμιστική μαρξιστική παράδοση, που δίνει έμφαση στις ανταλλαγές και στον τόπο πραγματοποίησής τους και συνεπώς, με αυτό τον τρόπο, τονίζουν την ποσότητα των οικονομικών ανταλλαγών αφήνοντας κατά μέρος την ποιοτική και ουσιαστική διαφορά που υπάρχει μεταξύ της αξίας χρήσης και της ανταλλακτικής αξίας. Αν θέλουμε όντως να ξεπεράσουμε την αγορά, την ανταλλακτική αξία με τα συνεπακόλουθά της, θα πρέπει να ορίσουμε τον τόπο αυτής της δυνατότητας. Για τον Λεφέβρ αυτή είναι η κοινωνία-πόλης, η πόλη ως αξία χρήσης¹³⁸. Οι κυρίαρχες θεωρήσεις του μαρξικού έργου θεώρησαν πως η εκβιομηχάνιση περιέχει εγγενώς στο εσωτερικό της ένα τελεολογικό εγχείρημα, πράγμα που αποτέλεσε πρόσφορο έδαφος για τον υποβιβασμό της μαρξιστικής σκέψης σε οικονομισμό και φιλοσοφισμό. Ο Λεφέβρ παρατηρεί ότι ο Μαρξ δεν μπορούσε να δείξει στο πλαίσιο της εποχής του ότι η αστικοποίηση και το αστικό περιέχουν το νόημα της εκβιομηχάνισης ή αλλιώς ότι η βιομηχανική παραγωγή απαιτούσε εξειδικευμένες γνώσεις πάνω στην αστικοποίηση. Ο Λεφέβρ ασκεί κριτική σε αυτή την όψη της μαρξιστικής παράδοσης στη βάση του ότι παρεξήγησαν την έννοια της «κοινωνικοποίησης της κοινωνίας» και δεν κατάλαβαν ότι η ουσία της είναι η αστικοποίηση¹³⁹. Για να γίνει κατανοητό το αστικό θα πρέπει να συλλάβουμε τα φαινόμενά του σε όλη τους την έκταση και με όλες τις αντιφάσεις τους και για να γίνει αυτό πρέπει να διατηρηθεί η διάκριση των τριών επίπεδων ανάλυσης: πρώτον η σφαιρική διαδικασία εκβιομηχάνισης και αστικοποίησης - κοινωνία-πόλης, δεύτερον το ιδιότυπο επίπεδο πόλης - τρόποι ύπαρξης του κατοικείν και τρίτον η διάπλάσή του καθημερινού μέσα στο αστικό. Για τον Λεφέβρ, είναι απαραίτητο να διατηρηθεί η διαφορά των τριών επιπέδων, έτσι ώστε να αποφευχθεί η σύγχυση και να καταπολεμηθούν οι στρατηγικές που θέλουν να διαλύσουν το αστικό μέσα στον βιομηχανικό σχεδιασμό ή και μέσα στην κατοίκηση. Γιατί, παρόλο που θεωρεί το ζήτημα της στέγης ως επείγον, θεωρεί ότι οδηγεί στην παραμόρφωση των πραγματικών προβλημάτων της

¹³⁸ Ανρί Λεφέβρ, *Δικαίωμα στην πόλη...ο.π.*, σ. 101

¹³⁹ *Αυτ.*, σ., 112

πόλης. Κάτω από τον φοβερό καταναγκασμό της ορθολογικότητας όμως, караδοκεί μια κριτική αντίφαση: τάση για την καταστροφή της πόλης, τάση για την εντατικοποίηση του αστικού και της αστικής προβληματικής. Οι κοινωνικές σχέσεις συνεχίζουν να πολλαπλασιάζονται μέσα από τις πιο οδυνηρές αντιφάσεις. Η μορφή του αστικού, ο λόγος ύπαρξής του, η συγχρονικότητα και η συνάντηση δεν μπορούν να εξαφανιστούν. Οι κάτοικοι χρησιμοποιούν τους χώρους (αξία χρήσης) ξεφεύγοντας απ' τις απαιτήσεις της ανταλλακτικής αξίας. Η ικανοποίηση των στοιχειωδών αναγκών δεν κατορθώνει να καταπνίξει το ανικανοποίητο των θεμελιωδών επιθυμιών. Έτσι, το αστικό «γίνεται αυτό που υπήρξε πάντα: τόπος επιθυμιών, μόνιμη ανισορροπία, έδρα κατάλυσης της τυπικότητας και του καταναγκασμού, στιγμή του παιγνιδιού και του απρόβλεπτου»¹⁴⁰.

Τα ζητήματα της πόλης χρησιμοποιούνται από πολιτικούς που νοιάζονται μόνο για το άμεσο και την τακτική, οι οποίοι παραμόρφωσαν την εργατική τάξη. Χτυπημένη ταυτόχρονα και από τα πάνω και από τα κάτω, προσαρμόζεται βίαια στο καλούπι της βιομηχανικής επιχείρησης, επεκτείνοντας και ρυθμίζοντας αμοιβαία τη σφαίρα του προγραμματισμού στο χώρο των καταναλωτών και της κατανάλωσης. Όμως για τον ίδιο, η εργατική τάξη δεν έχει πει την τελευταία της λέξη, δεν έχει χάσει ακόμη τον ρόλο της ως πολιτική κοινωνική ομάδα. Εξακολουθεί να είναι ακόμη ο κεντρικός αγωγός μιας νέας κοινωνίας. Οι αντιπαραθέσεις και οι προκλήσεις της καθιερωμένης τάξης μπορούν πάντοτε να αποδοθούν στην εργατική τάξη. Ο εργατικός αγώνας του σήμερα, όπως και την εποχή που γράφει ο Λεφέβρ έχει μυριάδες μορφές αμφισβητώντας τα σύνορα όλων των σφαιρών, συμπεριλαμβανομένων των σφαιρών της επιστήμης και της γνώσης. Οι εργαζόμενοι στις βιομηχανικές χώρες δεν επιλέγουν ούτε μια αόριστη ανάπτυξη και συσσώρευση ούτε μια βίαιη επανάσταση που θα οδηγήσει στην εξαφάνιση του κράτους, αλλά στην ματαίωση της ίδιας της εργασίας. Οι μεγάλοι θεωρητικοί αγώνες για τον Λεφέβρ θα πρέπει να έχουν ως στόχο τους, είτε διεξάγονται υπόρρητα είτε ρητά σε όλα τα μέτωπα και σφαίρες – χωρίς να χρειάζεται να έχουν προφανείς δεσμούς μεταξύ τους – την ενοποίηση μπροστά στον διαχωρισμό και την διασκόρπιση και αντίστροφα απέναντι στην αναγκαστική ομογενοποίηση να έχουν την ικανότητα να διακρίνουν όσες μορφές συγχέονται σκοπίμως. Μόνο και μόνο εάν εξετάσουμε αυτές τις δυνατότητες μπορούμε να συνειδητοποιήσουμε ότι η μαρξιστική σκέψη δεν έχει εξαφανιστεί και ότι πράγματι δεν μπορεί να εξαφανιστεί¹⁴¹. Ο Λεφέβρ θέλει το επαναστατικό κίνημα να σχετίζεται

¹⁴⁰ Αυτ., σ. 109

¹⁴¹ Henri Lefebvre, *Production of Space...*, ο.π., σ. 24

με τη θεωρία του χώρου καθώς θεωρεί ότι είναι απαραίτητη μια πλήρης κατανόηση της θεωρίας του και των αρθρώσεων του. Ο χώρος αναλαμβάνει ρυθμιστικό ρόλο όταν και στον βαθμό που οι αντιφάσεις του επιλύονται. Η θεωρία του χώρου συμβάλλει στην αποσυναρμολόγηση της υπάρχουσας κοινωνίας, εκθέτοντας ότι τη βασανίζει μέσα στον πυρήνα της ευημερίας της. Η αστική τάξη έχει καταφέρει να επιλύσει μία σειρά από αντιφάσεις που ανέλαβε από την ιστορία, οι οποίες όμως αφορούν τη σχετικά ταχεία ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων (δηλαδή τις αντιφάσεις του χώρου της). Όμως ο μετασχηματισμός της κοινωνίας προϋποθέτει τη συλλογική οικειοποίηση και διαχείριση του χώρου, που θα βασίζεται στη μόνιμη συμμετοχή των «ενδιαφερόμενων μερών», με τα πολλαπλά, ποικίλα και ακόμη και τα αντιφατικά συμφέροντα τους.

Όσο αφορά τον προσανατολισμό αυτής της διαδικασίας, αυτός τείνει να ξεπεράσει τον διαχωρισμό και την αποσύνδεση – και άρα μιλάμε για επανένωση – μεταξύ του έργου (το οποίο είναι μοναδικό: δημιουργημένο από ένα υποκείμενο κατέχοντας μια μοναδική, μη επαναλαμβανόμενη στιγμή) και του προϊόντος (το οποίο είναι επαναλαμβανόμενο και εν τέλει ικανό να επιφέρει την αυτόματη αναπαραγωγή των κοινωνικών σχέσεων)¹⁴². Άρα, μιλάμε για την σχέση μεταξύ της συλλογικής (γενικής) εργασίας με πρότυπο αυτό που ονομάζεται τέχνη (όχι στο επίπεδο ενός αντικειμένου που δημιουργείται από και για το μεμονωμένο άτομο). Κλείνοντας αυτή την εργασία, θα αναφέρουμε αυτό προς το οποίο ο Λεφέβρ επίδιωκε πάντα να μας επιστήσει την προσοχή: «Μιλώ πάντα εσκεμμένα για έναν προσανατολισμό. Δεν μας απασχολεί τίποτα περισσότερο και τίποτα λιγότερο απ' αυτό. Ανησυχούμε γι' αυτό που μπορεί να ονομαστεί [αίσθηση]: ένα όργανο που αντιλαμβάνεται, μια κατεύθυνση που μπορεί να συλληφθεί και μια άμεσα βιωμένη κίνηση που κατευθύνεται προς ένα ορίζοντα. Και δεν ανησυχούμε καθόλου που ούτε ελάχιστα δεν μοιάζει με σύστημα»¹⁴³.

¹⁴² *Αвт.*, σ. 422

¹⁴³ *Αвт.*, σ. 423

Βιβλιογραφία

Alain Badiou, *Ethic*, μτφρ. P. Hallward, Verso, Λονδίνο 2001 [1998]

Andy Merrifield, *Henri Lefebvre: A critical Introduction*, Routledge, Νέα Υόρκη 2006

Bataille, Georges, «Letter to X., Lecturer on Hegel», στο Hollier, Denis, *The College of Sociology 1937-39*, μτφρ. Betsy Wing, University of Minnesota Press, Μινεάπολις 1988

Butler, Judith, *Subjects of Desire. Hegelian Reflections in Twentieth-Century France* [1987], Columbia University Press, Νέα Υόρκη 2012

Christian Schmid, «Henri Lefebvre's theory of the production of space: towards a three-dimensional dialectic», *Space, Difference, Everyday Life: reading Henri Lefebvre*, Routledge, NY 2008

David Harvey, *The condition of Postmodernity*, Blackwell, Οξφόρδη HB 1989

Edward Soja, *Thirdspace: Journeys to Los Angeles and other Real and Imagined Places*, Blackwell, Οξφόρδη 1996

Edward Soja, *Postmetropolis: Critical Studies of Cities and Regions*, Blackwell, Οξφόρδη 2000

Edward W. Soja, *Postmodern Geographies: The Reassertion of Space in Critical Social Theory*, Verso, Λονδίνο/ NY 1989

Eleonore Kofman και Elizabeth Lebas, «Introduction», Henry Lefebvre, *Writing on Cities*, Blackwell, Οξφόρδη HB 1996

- Gaston Bachelard, *The poetics of space*, μτφρ.. M. Jolas, MA: Beacon Press, Boston, 1969
- Henri Lefebvre, *Dialectical Materialism*, μτφρ. J. Sturrock, Λονδίνο, Cape 1968
- Henri Lefebvre, *Metaphilosophy*, μτφρ. David Fernbach, Λονδίνο, Verso 2016
- Henry Lefebvre, *Production of space*, μτφρ. Donald Nicholson-Smith, Basil Blackwell, Οξφόρδη
HB 1991
- Henri Lefebvre, *Rhythmanalysis: Space, Time and Everyday Life*, μετ. S. Elden and G. Moore,
Continuum, Νέα Υόρκη 2004
- Henri Lefebvre, *Le Langage et la société*, Gallimard, Paris 1966
- Henry Lefebvre, *Δικαίωμα στην πόλη: Χώρος και πολιτική*, μτφρ. Πάνος Τουρνικιώτης- Κλωντ
Λωράν, Κουκίδα, Αθήνα 2017.
- Houlgate Stephen, *Is Hegel's Phenomenology of Spirit an Essay in Transcendental Argument?*,
Garden, Grist Matthew, *The Transcendental Turn*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2015
- Kanishka Goonewardena, «Marxism and Everyday life: on Henri Lefebvre, Guy Debord, and some
others», *Space, Difference, Everyday Life: reading Henri Lefebvre* Routledge, New York 2008
- Klaus Ronneberg, «Henri Lefebvre and urban every day life», *Space, Difference, Everyday Life:*
reading Henri Lefebvre, Routledge, NY 2008
- Kojeve, Alexandre, *Introduction to the Reading of Hegel. Lectures on the Phenomenology of Spirit*,
μτφρ. James H. Nichols, JR, Cornell University Press, Ιθάκα και Λονδίνο 1969
- Maurice Merleau- Ponty, *Phenomenology of perception*, μτφρ. C. Smith, Humanities Press, Λονδίνο
1962

- Michel Foucault, *Power/Knowledge, Selected Interviews and Other Writings, 1972-1977*, μτφρ. C. Gordon, L. Marshall, J Mephram, K. Soper, Pantheon Books, NY 1980
- Pierre Bourdieu, *Acts of resistance: Against the tyranny of the Market*, μτφρ. R. Nice, The new Press, Νέα Υόρκη 1998
- Roman Jakobson, *Two Aspects of Language and Two Types of Aphasic Disturbances, in selecting Writings II*, Mouton The Hague, Παρίσι 1971
- Stuart Elden, *Understanding Henri Lefebvre: Theory and the possible*, Continuum, Λονδίνο 2004
- Walter L. Adamson, *Hegemony and Revolution: Antonio Gramsci's Political and Culture theory*, Echo point books & Media, ΗΠΑ 2014
- Γ. Φαράκλα, *Έγελος, Φαινομενολογία του νου*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 2015
- Δημήτρης Μ. Μόσχος, «Εξευγενισμός, σοβιετική αρχιτεκτονική και ο σύγχρονος αστικός χώρος», *Yusra, ιστορίες για την ζωή των ανθρώπων σε αυτόν και σε κάθε τόπο*, τευχ. 4, Δεκέμβριος 2019-Ιανουάριος 2020
- Κομπρεσέρ, «Καθημερινή ζωή: πεδίο μάχης», *για την πόλη και την καθημερινή ζωή*, τ.χ. 8
- Ρομπ Σίλντς, *Λεφέβρ: Έρωτας και Αγώνας, Διαλεκτικές του Χώρου*, μτφρ. Λία Γυιόκα, Βανιάς, Περάσματα, Θεσσαλονίκη 2007,
- Σταύρος Σταυρίδης, *Α. Λεφέβρ: Η απελευθερωτική προοπτική της πόλης- έργο*
- Φρίντριχ Νίτσε, *Ο Ευρωπαϊκός Μηδενισμός*, μτφρ. Καλκάνη Ελένη, Δαμιανός, Αθήνα 1980
- Φρήντριχ Νίτσε, *Περί αλήθειας και ψεύδους υπό εξωθητική έννοια*, μτφρ. Πέτρος Γιατζάκης, Εκκρεμές, Αθήνα 2009

